

В. ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

К
Д
К

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK № 21.

VOLODYMYR LOPUSHANSKY

VICTORY

Novel

Part II.

PUBLISHER IVAN TYKTOR

---

19 — WINNIPEG — 54

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 21.

ВОЛОДИМИР ЛОПУШАНСЬКИЙ

ПЕРЕМОГА

Повість з визвольної війни

Частина II.

diasporiana.org.ua

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

---

19 — ВІННІПЕГ — 54

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by

The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Man., Canada.

I

Телефон невпинно сигналізував. Притишеним, умовленим мугиканням... Блідий, стомлений підстаршина що хвилини здіймав наложені на уха слухавки — —

— Пане полковнику! — взивав монотонним голо-
сом.

Старшини оперативного штабу П. Українського Галицького Корпусу обертали, нахилені над мапами, голови й неспокійними поглядами пронизували бліде обличчя вождя.

І знову:

— ...Галло!.. Галло!.. Так!.. Відтинок “Число 42”...
Так!.. Барабанний вогонь!.. Цілу ніч!.. Раз-у-раз нові
ворожі сили!.. Наступ!.. “Число 42” не вдержиться!..
Мусить податися назад!.. До Случі!.. А то пропаде!..

Крейдяне обличчя полковника кривилося грозою
— — Лиця старшин затягалися тінею — — Зрозуміли
без слів, без пояснень...

Полковник приступив до великої мапи і закріїв по
ній пальцем. Ад'ютант мерщій пересунув жовто-бла-
китні хоруговки...

Назад...

А віконця маленької, сільської хатини жалібно
дзенькотіли — — Дрижала ціла хата — — Здригала-
ся земля — —

Оглушливе додуніння, що широкою, грізною хви-

лею надходило з недалекого фронту, давало повне уявлення про силу большевицького наступу.

Нервово закурив полковник папіроску — — Пройшовся по кімнатці — — Враз спинився перед старшинами — —

— Товариші, мусимо податися за Старококонстантинів... Це дасть нашим полкам хвилину віддиху... Із-за Случі будемо обороняти тільки броди... За цей час стягнемо на цей відтинок більші сили... Тоді вперед! Це питання кількох днів!..

І зсунулися сірі тіні з облич старшин — — В основі погодилися з намірами товарища. Тільки кілька незначних поправок...

— Пане полковнику! — закликав телефоніст.

— Прискочив старшина — —

— Галло!.. Так!.. “Число 28” саме відбило наступ, та з великими втратами!.. Так, втратами!.. Сотник Кузьма поляг!.. Підмоги, а то...

Відложив слухавки — —

Телефоніст притьмом заклав їх собі на уха — —

— Панове старшини! — заговорив твердо вождь. — Відступаємо!..

— Сотник Дутко! — вилетів прожогом на двір ад'ютант штабу.

З поміж юрби вояків, що покотом спочивали на майдані, підвівся сотник.

— Тут! — дав знати про себе дужим басом.

— Гаразд, друже! — привітався з ним ад'ютант. — Прошу до полковника!

— Ваш курінь тепер на спочинку? — приязно спитав полковник сотника.

— Так, пане полковнику, сьогодні в ночі змінено його.

— Богато втрат?

— Тридцять п'ять людей... — і наче з гордістю: — Ми видержали барабанний вогонь і відбили два наступи.

— Гаразд, славні хлопці! — похвалив полковник, та зараз змінюючи тему: — Мені треба відважного старшини...

— Наказ!

— Ні, ви ранені та й тут необхідні. Та до цього діла треба легкодушої й проворної людини... Такої, для котрої життя тільки усміх... Хвилевий усміх...

— Полковнику, старшини першого пробоевого курня усі вміють посвятити себе для батьківщини!

— Гаразд! Дайте сюди першого ліпшого! — й всміхнувся на самопевність і зарозумілість старого вояка.

Ввійшов.

Різко, рівною ногою.

Струнко випняв гнучку постать й скам'янів.

Всміхнулися стомлені обличчя присутніх. Ясно, многонадійно спочили погляди на молодечій поста-ті. — —

— Це ви, чотарю? — спитав приязно вождь.

— Наказ, пане полковнику!

Пронизливі зіниці полковника вдерлися в душу Букатовича... І читали в ній — —

Не спускав сміливого погляду чотар — — Ждав приказу.

— Такого мені... — прошепотів до себе полковник і гостро заговорив: — Обіймете провід над другою пробойною сотнею й будете обороняти відступ наших частин за ріку Случ...

Чотар виструнився...

— Ще не все — говорив даліше полковник. — Так довго зістанетесь на своїй позиції й будете здержувати наступ ворога, доки наші частини не окопаються по другій стороні ріки...

І знову сталевими очима вп'явся в зіниці молодця. Цікавий був на вражіння — — Це ж був присуд смерти!..

Та Букатович не моргнув. Тільки зіниці загорілись полум'ям... Вогнем завзяття.

— Ось ці горбки треба вам зайняти — показав полковник на мапі. — Вони панують над околицею... Правда, вони у випадку оточення без захисту, та до цього випадку завдання ваше буде скінчене й увіччане успіхом.

Голос полковника дрижав. Переміг його своєю холоднокрівністю оцей молодик.

— Наказ, пане полковнику! — й знову різько, певно покинув кімнату.

На дворі шаліла пронизливим гулом стрільня розривів — —

— Він виконає своє... — прошепотів за Букатовичем полковник.

Старшини, якимось жалісно проважали відходячу струнку постать...

Засигналізував телефон — —

Здригнулася худорлява постать телефоніста:

— Пане полковнику!

Сонце, як звичайно, не спинялося у своєму бігу.
Байдуже гляділо на змагання людей...

Промені однаково пестили... Живих і мерців...
Однаково зазирали в померкаючі зіниці умираючих,
що в жорстоких болях корчили подерте залізом стрілен
тіло...

Жваво маршувала сотня чотаря Букатовича на
своє нове становище. Твердо дудонила рівна хода по
широкому шляху Великої України.

Рвучко рвалася боєва пісня з молодих легенів:

“Лунає клич, луна грімкий:
Вперед, вперед у бій святий!
У бій, у бій за рідний край,
За нарід свій в ряди ставай!
Україно! спокійна будь!
Тверда, мов сталь,
Стрілецька грудь! *)

А заходяче проміння сонця довгі тіні рисувало —
— Белетнів... Сталевих, немилосердних... Як стихія.

Там, куди сотня прямувала, плугами орали густі,
галасливі, ворожі стрільна. — — Раз - у - раз сіяли за-
гладу — — Глумливим сміхом розпанахувались по
обрію. — — І зуби шкірили — — Червоні, злющі...

*) А. Лотоцький: Лунає клич.

II.

Вже сіріло, коли надійшли — — Остання запора...
Влучним поспіхом перекотилася артилерія — — Уступаючі ряди, як змора сорому... Важко пригнулися до долу гордовиті, галицькі спини...

За ними, як каскада реготу, хихотали ворожі гранати...

— Хі-хі-хі-і-і-і!!!

Десь в горі шумів літак — — Як кровожадний суп шукав жиру...

— Гарзд! — привітався Букатович з відступаючим старшиною, придніпрянцем.

Цей гнівним поглядом зміряв становища пробоевої сотні чотаря — —

— До якого чорта! — заляв. — Кажуть нам подаватися за ріку, коли тут можна місяцями оборонятися!

— Ваша правда — згодився Букатович. — Та тут можна лиш оборонятися, але розмаху до протинаступу жадного...

Зіниці старшини загорілися:

— Дійсно, чотарю, та кожний відступ, хоч би найменший, деморалізує армію.

Високе чоло Букатовича гордо піднялося:

— Але не Галицьку, сотнику!

І всімхнулися очі придніпрянського брата. Роз'яснилися похмурі риси обличчя:

— Вибачте, друже, дві різні неволі так довго нас розлучали...

І кріпко, щиро стиснулися братні правиці — —

— Ви добре зробили, що окопалися нижче й пле-

чина до цих горбів, бо тут незабаром горяче буде — хвалив сотник чотаря, розглядаючи його оборонну позицію.

— Та у вас людей мало! — аж сплеснув у долоні.

— Мало, та що діяти. Якось порадимо собі... Тільки набоїв, то дійсно за скупю.

Сотник знизав плечима. З подивом зміряв молодого старшину:

— Як довго ви маєте наказ здержувати ворога?

— До вечора... Точніше, до шостої години..!

— Дай Боже, та... мені здається...

— Думаєте, зметуть нас як куряву?..

— Ну, ні... Тільки...

— Бачите, я за це спокійний. Наперед скажу вам події будучого дня... Днини, що саме сходить...

Сотник що раз більше цікавився молодим галичанином. Йому звісна була широка, бундючна вдача наддніпрянца, та наддністриянци ніколи нею не грішили.

— Як думаєте, — тягнув далі чотар, — чому більшовики за вами не гонять? Чому не натискають вам на п'яти? Бачите, вони певні, що ми, себто наша армія окопається на цілій лінії. Побачите, а власне почуєте, як незадовго вони засиплять ці горбки стрільнами. Думаю, ця канонада що найменше потриває до полудня. Скажім до першої години... Опісля підуть до наступу... А на шість годин вистарчить нам набоїв...

Говорив певно, твердо. Без пози глядів у лице сотника Січових Стрільців.

— А опісля?.. — прошепотів сотник.

— Опісля? Навіщо опісля! Ми своє зробимо. Цілих десять годин не посунеться ворог ні на крок. Не-

свідомий моїх сил буде боятися окрилення. Тільки під охороною ночі перекрадуться ворожі кіннотчики поза мої становища... Та це пусте. Тільки одно мене непокоїть...

— Що таке?

— Оцей там в горі...

Під небосхилом в суміші з хмарами промишляли ворожі літаки — —

— Їх не бійтеся! — запевнив чотаря сотник. — Наші літуни справляться з ними! Вчора спустили одну таку пичку.

Враз пронизливе жужжіння промайнула над головами старшин. Ген, далеко за плечима розкопичилася земля... Наче грім струснув воздухом...

— Бачите! — затріюмфував чотар.

А за першою гранатою посипалися другі — — Нерівно, рідко, як розвідчики...

— Прощайте... — стиснулися правиці двох воїнів. — До побачення...

І мала розстрільна скрилася за горбками.

Самота розпаношилася довкола оборонців...

Ще шляхом, що недалеко на право, промчала стежка кінних Запоріжців — — Остання стежа — — Останній вузол... Грімким "Слава" поздоровили засуджених... Рівно віддали списами почесь...

— — — — —
— — — — —

Град ворожих гранатів розкопував горбки — — Місив землю, як тісто — — Зривав верхи горбів, рівняв їх, виривав ями, творив нові нерівності — —

Земля, як пошарпане тіло...

Зникла трава, тільки чорнозем вишкіряв своє
нутро — — І воно, як живе... Корчилося, дрижало,
наче з болю... Безмежного терпіння... Та його стогін
заглушили нові вибухи — —

Плач...

Хлипіт...

Свист...

Регіт...

І каскада, гураган жорстокого, червоного сміху...

А з далечі дудоніння гналося — — Як зідхнення...
Кровожадний, спрагнений вбивства подих потвори...

Це з становиц ворожої артилерії...

Це з пащ розпеченої криці...

— — — — —
Чотар пильно стежив обкидану стрільними лінію
— — Смертельна стіна, мур загуби, немилосердно по-
сувався з заду вперед, ра-у-раз ближче до становиц
пробосвої сотні — —

Вже три години тривав цей барабанний вогонь...
Видно більшовики завзялися швидко зломати цей
останній опір галицьких бригад.

Останній... Перед рікою Случчю... Потім великий,
нестримний похід. Похід червоних звитяжців...

— Не діждатись вам! — заляв стиха чотар.

А над головами невпинно шумів літак — — Дру-
гий помчав в напрямі Старокопачини — —

Великим колесом завертав над головами борців
— — Щось пильно, запопадливо стежив — —

— Коли б його звідтам стягнути... — горяче заба-
жав собі чотар.

Та літак без шкоди кружляв даліше — — Своїм

боркотом допомагав пекельній мові артилерії. А стіна заглади наближалася — — Ось водограй землі жбурхнув недалеко десятника — — Зойкнув ранений вояк — —

— Хлопці, ще вперед! — наказав чотар.

Притулилися до останнього захисту, до останнього підвищення... Дальше перед ними рівна долина... Ген, на боці село... Там ворожа артилерія...

Злива гранатів засипала недавні становища...

Буйна, м'яка зелень вмить почорніла...

Ген, на південному обрії замайорів літак...

— Невже ж другий вертається? — занепокоївся чотар.

Та зараз усю його увагу захопив літак, що над головою...

Стрілою піднісся під хмари — — Як птах, що сподівається ворога...

Зрозумів чотар. Цей з півдня, то український... Летом сокола перегнав ворога й загородив йому відворот — —

Видно і більшовики зацікавилися долею свого літака, бо густа стіна зі заліза й олова зрідла — — По хвилині зовсім затихла — —

— Взад! Взад! — використав цей мент чотар.

І окопалися за горбами. В ямах, які видерли ворожі стрільно, розгостилися.

А у воздуху горіла боротьба — —

Обидва літаки заїло обстрілювалися скорострільами — — Один наперед другого старався знятись вище, взяти противника під себе — —

Ген з боку мчав другий більшовицький літак на поміч zagrożеному товаришеві, над яким уже кружляв напасник — —

Бажка мовчанка притаїлася на землі — —

Враз захитався більшовицький літак — — Перехилився й стрімголов гепнув у повітряне провалля.

Переможно закружляв побідник і завзятим летом пустився за другим противником, що вже з усієї сили втікав на свої межі — —

І ревнула ворожа артилерія.

Потужним, охриплим з гніву ревом — — Стіною прапнєля відгородила напасника від свого любимця — —

Рівночасно струм заліза злетів й на становища пробоевої сотні — —

Та даремно.

Проворні хлопці спокійно приглядалися посівові загуби з нового захисту.

— Добрий старшина, наш чотар! — переговорювалися між собою.

Букатович уважно провірював скоростріли — —

— Незабаром почнуть наступ...
— — — — —

Викотилися з туману густого диму — — Довгою, густою розстрільною — — Багнети, як блискавки...

І глянув чотар на годинник:

— Перша двадцять два...

Грюкіт ворожих гармат затих — — За те заїло розбрехалися скоростріли, кріси — — Кулі, як хор свистунів — —

А густа розстрільна наближалася — —

— Стріль!

Не зважаючи на кулі, що густо шугали над головою, пробіг чотар цілий свій відтинок.

— Ціляти, хлопці! Добре ціляти! — приязно приговорював.

— Вже ми їм не жалуємо... — пробурмотів старий десятник Кирпатий, обходячи пильно коло скоростріла.

Сіра стіна диму скрила ворога — — Від часу до часу чисте повітря, як промінь сонця тьму, роздирало туманну заслону — — Гадюча розстрільна напасників зближалася — —

І, аж захихоталися завзяттям, смертні знаряди — — Оливо, як несподіваний дощ, злетіло на голови наступаючих — —

І блиснула немилосердна смерть косою — —

Глибокі, широкі прогалини засвітилися у ворожій розстрільній — — Решта недобитків кинувши криси з переполохом кинулась назад.

І усміхнувся чотар легковажно:

— Тхори! Навіть перших горбків не досягнули!..

Враз застогнало повітря — — Зайшлось квілінням — — І...

— Трррахх!!!

Яксь велика сила підняла Букатовича з місця й відкинула кілька метрів на бік — — Несподіване падіння приголомшило чотаря. На хвилину стратив свідомість. Та зараз схопився з землі.

В ухах шуміло — — В очах двоївся світ — — Скрізь зойки, стогін, плач і нові вибухи ворожих стрі-

лен — — Земля дрижала, хиталася під ногами — —
Здавалося, що ось-ось розчімхнеться...

Новий, близький вибух знову звалив чотаря з ніг.
Не пробував уже вставати. Став поволі повзти вперед,
шукати товаришів — —

А скрізь гул, грюкіт — —!

Пронизливі зойки — —!

Прокльони — —!

— Але намацав нас..! — кволо роздумував чотар.

Та враз скипів мізок — — Згадалося — —

— До вечора! До вечора!

І, не зважаючи на густі вибухи, піднявся з землі.
Як буря злетів між притишених вояків:

— Хлопці, вперед! До першої лави горбків! Скорше!

І схопивши наперед себе скоростріл потягнув його
в долину — —

Відіхнули — — П'яними очима вдивлялися
в себе — — Глибоко, глибоко — — В душі...

Насупився чотар. Зі шістьдесяти людей тільки со-
рок осталося...

А до вечора... Глянув на годинник... Друга.

— Ні... Ні... — не хотілося вірити.

І приложив годинник до уха — — Дійсно. Маши-
на стояла...

А сонце за хмарами скрилося. Дрібний дощик по-
чав крапати на землю...

— Хлопці, в розстрільну! Скоростріли на крила!

Човгалися, як черепахи... Незручно, ліниво — —
Два панцирні самоходи — — За ними, за сталевим за-
хистом, скрадалася лава армійців — —

Дощ росив — — Хмари насувалися — — Все грізніші, темніші...

Благально позирав на них чотар — —

— Коли б злива...

З своїм малим відділом обсадив три найвищі горбки, що як тригранник...

— Хлопці, — підбадьорував вояків. — Це вже останній наступ сьогодні. В ночі...

І самопевним поглядом обіцяв... На боці село... Там ворожа артилерія...

А панцирники наближалися — — Густою пальбою звітували свій прихід — —

Спокійно приглядався до них чотар. Ждав, коли увійдуть в приготовану пастку — — Між три найвищі горбки... Зіниці молодого старшини завзято іскрилися — —

Дощ дрібненько росив — —

— Десятнику Кирпатий, звернути огонь скорострілів на зади наступаючого ворога! Щоб і миша не пересунулася!

А грізні самоходи, сіючи навколо оливо, в'їздили між горбки — —

— Гурра!!! — гукнули армійці й пустилися на багнети.

— Стріль! — наказав чотар.

І закрутилося, завирувало усе між трьома горбами — — Чотар уже не наказував, тільки стежив за ходом борні — — Завзяті вояки безупину прицілювалися, безнастанно густим градом закидували малу, тісну прогалину ручними гранатами — —

Біснуватий, очайдушний рев потряс повітря — —
Як недавня канонада...

Армійці покидавши зброю стали навмання утікати
— — Та годі. Два панцирники завалили вихід — —
Ручні гранати зробили своє — — Один зі сталевих зві-
рів перевернувся на бік — —

— Слава!! Слава!! — загреміли галичане.

— Десятнику! — намагався чотар перекричати
метушню. — Пильнувати скорострілами задніх!

Не треба було цього пригадувати. Хитрий десят-
ник вже другу лаву надходячих з підмогою більшови-
ків відкинув цільними стрілами.

— Слава!! Слава!!

А небесні подвої відчинилися. Водяні стовбурі злу-
чили небосхил з землею — —

Неушкоджений панцирник поспішно втікав з поля
битви. За ним, як зайці, бігли армійці...

— Слава!! — прощалися з ними галичане.

— Ву-у-у! — гонив вихор.

Слота змагалася... Сутінь вкрила світ... І холод
повіяв...

Здригнулися перемоклі тіла вояків...

— Чотарю! — хрипко голосив десятник. — Набоїв
брак...

Насупився Букатович — —

— Розставити стійки! Як найдалше! — приказав
і відійшов на бік.

Не чув холоду. Не чув ударів дощу, що як пугою...
Ні, він вдячний був природі, а то хто знає, чи вдержав-
ся б до вечора...

— Набоїв нема!.. Набоїв нема!.. — мучила мізок
думка.

— А він своїм героям обіцяв вихід з цього становища... Обіцяв вивести... Шкода їх на поталу віддати ворогові... Щоб знущався над безборонними... Ні!.. Та куди спасіння шукати?.. На боці село... Там артилерія... То й сильна охорона при ній... Тепер слота... Вогор поховався в хати...

І усміхнувся. До чорних хмар, до сірої слоти... Схопив свиставку — —

— Стій! Хто йде?! — почувся нараз крик стійкого.

Чотар кинувся в його сторону — —

— Не стріляй! Приятель! — відповів вартовому низький бас.

— Лягай на землю, а то... — й затріскотів замок кіса.

Щось хляпнуло на землю — —

І свист вартового:

— Позір! Сюди!

Прискочив до нього чотар.

— Пане чотарю, якийсь мужик... — і показав на чоловіка, що простягся на мокрій землі.

Підійшов до незнайомого чотар:

— Встань! Що ти тут робиш?! — спитав гостро.

Піднісся селянин — — І зойкнув поправляючи перев'язку на голові — —

— Я до вас... Я повстанець з групи Сокола...

— Чого тобі від нас?!

— Вивести вас звідсіля... Зараз! Негайно! А то, як дощ настане, запізно буде! Слухайте!

Крізь шум непогоди пробивався дивний грюхит, чалапкання...

— Це вас оточують... Вони вже за вашими плечима... Кіннота й панцирні самоходи...

Всміхнувся чотар:

— Ти прийшов нас лякати?!

— Пане старшино, Бога ради, негайно кидайте це становище!

І аж склонився старий повстанець до ніг чотареві — —

— А куди ж ти думаєш нас вивести?

— Тут, на боці село... Там артилерія... І зо дві сотні кінноти... Тепер нічого не сподіваються... Схопимо їхніх коней і шукай вітра в полі...

Букатович здивувався. Цеж його плян! Бистро, гостро дивився в обличчя гостя. Та добрячі, без сказу риси нічого не таїли.

— Хто ти такий? — спитав чотар.

— Я, Максим...

— Веди, Максиме, та коли зрадиш... — і наставив чорне дуло револьвера.

Всміхнувся повстанець:

— Гарзд!

І засвистав чотар на збірку.

— — — — —
Наближались до села — — Собаки брехали — —
Під ногами ховзько — — Попереду в темі заплакані,
мутні світла...

— До чорта! — Звалився з прокльоном у болото
десятник Кирпатий.

— Тихо! — просичав Максим.

Увійшли між городи — — Садок — —

— Пастой! Кто ідьот?!

Причаїлися вояки. Придавили віддих. Чотар стиснув в руці револьвер.

— Лишіть це... — прошепотів йому до вуха Максим. — Я з ним поладнаю...

І, наче кіт, шугнув у темряву. Чотар кинувся за ним, та зараз пристанув.

— Чого? Як зрадив...

Доц, як потік — —

— Хто це?! — вже непокоївся більшовицький вартовий.

— Та чого дерешся, товаришу!? То я! — відворкнув йому Максим.

— Це ти Стьопка! Ну, проходи...

Та враз урвав... Душливий хрипіт — — Щось в калюжу тяжко звалилося — —

— Ходім даліше... — з'явився при чотареві Максим.

Як марева пробігли вузьку вуличку — — Якась собачка гавкаючи погналася за ними — —

— Відчепись, навіжена! — проганяв її від себе Кирпатий.

Та собака наче нанялася більшовикам в найми. Вхопила за полу десятника й стала тягнути його назад, спиняти в бігу.

— Тю, клята! — й штовхнув багнетом.

Болісно заскавуліла й підібгавши під себе хвоста пошкутильгала на своє хазяйство...

Влетіли вояки на майдан — — Питьма — — Десь коні порскають — —

— За мною! За мною! — закликав Максим. — Там

на краю велика громадська шопа... — поясняв чотареві.

В мент окружили її — —

— Піддавайся! Піддавайся! — заскочили вартових, що грілися під шопою кругом великої ватри.

Здалися без спротиву. Заляканими очима слідкували за рухами напасників, що кинулися вибирати коней.

— З якого ви полку? — спитав чотар полонених.

— З богунівського...

— Що? — не вірив Букатович своїму слухові. —

Та ж ви корінні москалі?!

Тупі, кацапські пики ані не ворухнулися. Наче: Що нам до того?! Начальство.

Біля чотаря з'явився Максим, котрий досі помагав вибирати галичанам найліпших коней.

— Пане старшино, їх виколоти треба — прошепотів тихо, вказуючи очима на більшовиків.

Здрігнувся чотар:

— Це ж полонені!

— То що з того? Зі собою їх не візьмемо, а лишимо, то...

— Пов'язати їх і позатиками їм роти! — приказав своїм воякам чотар.

— То задовго... — незадоволено пробурмотів Максим.

Та зараз втих. Чотар гострим поглядом глянув на нього...

В шопу влетів вартовий:

— Пане чотарю, в селі рух!

— На коні! — гукнув Букатович.

Вибігли на майдан — — Злива дещо перестала
— Селом йшов гомін — — Де-не-де пісня завелась
— Хрипка, монотонна — —

— Максиме! — тихо закликав чотар. — Веди!

Та повстанця не було... Занепокоїлися галичане
— Чотар вже хотів сам пускатися навмання в тьму,
коли нарешті з'явився при ньому Максим.

— Ти де був?.. — накинувся на нього чотар.

— Я ще в шопі забарився...

Мерзенне підозріння зродилося в мізку галичани-
на. Та не було часу на балачку. Село повне ворогів...

— Веди!

— — — — —
Вже далеко були за селом, коли рев безсильної
люті, як грім, пронизав темінь ночі.

— Сатано! — накинувся чотар на Максима. — Ти
помордував безборонних!

— Безборонних! — зайшовся сміхом старий
повстанець. — А ці безборонні сердеги завтра, за годи-
ну цідили б кров з нашого брата! Упирі! Чого найшли
на нашу землю?! Скажіть, чого?!

Не відповідав чотар — — Мовчки дивився у тьму
ночі — —

А регіт повстанця, жорстокий, немилосердний
сміх лунав по пустарах п'їтьми, як визов Сходові...

III

Гострий, жорстокий біль вирвав Соню з спокійно-
го, мрійливого сну. Пронизана наглиб болем широко
відкрила повіки — — І скам'яніла у безруху з пер-
рестрашу.

Над нею з нагаєм в руці стояла жажливо скривлена потвора-жінка...

Свиснув нагай і грімко ляснув об дівоче тіло — —
— Ох!

Огида, перестрах і безсильність відкинули Соню до стіни. Рада була втиснутися в холодний мур, бути здавленою ним, ані ж довше знаходитись на ласці цієї потвори.

— Ох!

Жорстока немова з насолодою приглядалася до болісного тремтіння дівочого тіла.. Час від часу вигукувала харпливі, звірські звуки задоволення.

А собака на прип'ятті й собі рвалася до нещасливої жертви. Як біснувата. Здавалося ось-ось не видержить ланцюг — —

— Феська! — гримнуло на коридорі й в дверях кімнати станув Пугачев.

Вмент зрозумів положення Соні. Шулікою прискочив до потвори й здержав уже піднесений нагай.

— Геь звідсіля! Геть! — гепнув катюгою об двері. Аж зойкнули...

Собака пекельним скавулінням вторувала йому. Стямилася Соня.

Швидко вкрилася покривалом і, палаючими зиніцями, вп'ялилася у вродливе обличчя арміїця.

Збентежився Пугачев. Переступив з ноги на ногу — —

— Даруйте... — промимрив. — Це вже більше не повториться... Бодай за моєї, в цім домі, присутності...

Мовчала Соня — — Богнем своїх чорних, вимов-

них очей палила злочинну душу москаля... Як кип'ятком обілляла її погордою.

Звільна подався більшовик до дверей — — Та не міг відірвати свого погляду від лица дівчини — —
— Вибачте..! Вибачте..!

Як п'яному закрутився світ на коридорі... Стіни загарцювали танок, а в очах тисячі, мільйони очей... Чорних, палких зіниць... Дівочих..! Як крізь мряку замайоріли обриси пишного тіла...

І загорілася податлива, слов'янська вдача грізним гнівом. Затиснувши п'ястуки, як гураган, пустився шукати немови.

По хвилині звірський рев заповнив цілий дім...

— — — — —
Приплющила Соня повіки й зібравши усі нитки зболілої свідомости пересунула в пам'яті злощасні події...

...Тюрма — — Барон Рудольф — — Комісар — —
Ух! червоний комісар — —! Пірвання — — Напад за містом — — Надія й... Ілюзія! Тільки хвилева, злослива в своїх наслідках ілюзія!.. А опісля Юффе — —
Незалежний єврей — —! Кат родичів — —! Жахливі, змальовані ним, картини — —! І сон — —! Довгий сон — —!

І захлипала втомлена душа дівчини — — І, як дитина:

— Мамо!.. Мамо!..

А сірий день, як доля ув'язненої, заглядав у загра-товану кімнату — —

Страшна собака голодно слідкувала за кожним рухом дівчини — —

— Вовчур... — розпізнавала расу собаки. — Вели-тенський вовчур... Та що її так непокоїть?

І помандрували зіниці Соні за жадібним поглядом собаки — Біля барлога лежав кусень сухого, чорного хліба й вищерблений збанок води...

— Ти голодний — лагідно заговорила Соня до собаки. — Морять тебе голодом, щоб завзятіше мені дошкулював... Ух, поганці! Навіть невинній звірині не попустять!

І схопила твердий хліб і намочила його у воді — —

Скам'яніла собака — — Неповоротно дивилася на поживу — — І відчай загорівся в очах звірини — —

— Мені!! Мені!!

І ляк, смертельний жах струснув тілом собаки — — Аж пригнулася до землі — — Оця слаба людина, що на барлозі, притулила поживу до своїх губ — —

— До скоку! Сильного, безтямного скоку!! — заре-віло в мізкові собаки.

Ще більше притиснулася до долівки — — Очі в лобі, як грань — — М'язи в ногах нап'ялися — —

— На, маєш! — кунила Соня собаці розмочений хліб.

Наче довбнею грянула в собачий мізок. Аж світ закрутився. Напружені м'язи охляли.

Та тільки на мент. Ледви достережний момент. Вже в другій хвилині звеніли потужні щоки — — Кілька великих кусів — — Давлячого ковтання — — І тільки мокрий слід на долівці...

І жаль, великий жаль наповнив собаче серце:

— Чого так скоро справився? Чому не було пово-лі, з насолодою?

Криваві очиці звернула звірина на Соню — —
— Ще! Ще! — благали, домагалися.

Безрадно розложила Соня руки.

І лють, безкрайна заїлість огорнула собаку — —
Раптовим скоком кинулася до барлогу — — Широко
відчиненою пащею націлилася на білу руку — — Цю
саму, що кинула хліб — —

Та не пустив ланцюг. Безжалісно відкинув зві-
рину в зад. Ніби покарав...

Тривожно притулилася Соня до стіни — — Вже
вдруге шукала в неї рятунку...

А собака бісилася, змагалася з залізом, поки не
втомилася. Тоді тільки безсильно витяглася й усю
лють замкнула в кривавому погляді...

Гармати невпинно греміли — — Все завзятіше,
густіше...

Стіна, до якої притиснулася Соня, тривожно дри-
жала...

І замислилася дівчина над вагою менту... В оцій
хвилині рішається доля великого народу.. Або, одно-
стайно стане брат при братові, — або затьмить по-
разка уми й галицькі прогнанці підуть широкими шля-
хами України, самотні...

А доля Соні...

І жах зморозив дівчину на саму думку про відступ
галичан. І тихо, горяче стала шепотіти молитву...

— — — — —
Висунулася з-за рогу й пильно простежила кори-
дор — — Велика голова сатани зі скуйовдженим во-
лоссям... І загорілись божевільні очі несамовитою вті-
хою... Забелькотів побідно без'язикий рот немови...

Коридор стояв пустою — —

Потрясаючи канчуком кинулася Феська до кімнати Соні — — Заперла за собою двері — —

— Ох! — злякалася Соня.

Ціла постать потвори пашіла помстою...

І піднявся канчук — —

— Сатано! — скрикнула дівчина й метнулася на свого ката.

Даремно.

Наче опір дитини, зламала її бунт сильна немова. Придавила дівчину до барлогу й викрикуючи незрозумілі слова стала обкидати нещасну жертву побоями.

Скулилася Соня — — Затиснула зуби — —

А собаці на вид ненависної потвори вернулася недавня лють. Несамовито загуляла на опоні й наповнила диким вереском кімнату.

Занепокоїлася Феська. Залишила катовану жертву й виглянула до сіней — —

Нікого не було, та скавуління собаки могло звернути увагу Пугачева...

І кинулася потвора до собаки. Канчуком і наказуючими рухами прикликала її до спокою. Дарма, це ще більш роз'їло звірину. Хоча ліве око спливало вже кров'ю, вона безнастанно рвалася на свого ката.

В сінях задудоніла хода — —

Метнулася немова до утечі — —

Пізно.

В дверях станув Пугачев — — Зі страшним прокломом на устах схопив Феську за розкуйовджене волосся й витягнув її на коридор.

І змісив її тіло ногами — — Як гидке стерво...

— Падлюко! Падлюко! — хрипів з люті.

Боронилася, як могла. Зубами вп'ялася в руку армійця. Аж засичав з болю й пустив на хвилину потвору. Скористала з цього Феська й пустилася на-втіки.

Пугачев з люті й болю втратив панування над собою. Блискавкою вихопив нагана й стрельнув за вті-каючою. Затіліпала немова руками й блюючи кров'ю звалилася до долу.

Охолонув більшовик. Спокійно сховав зброю й, не глядячи на трупа потвори, повернувся в кімнату Соні.

— Геть! — закричала до нього Соня. — Геть!

Хотів щось сказати, оправдатись, та сила невиска-заної волі дівчини задулила йому рот, відібрала мову й потягнула назад до сіней.

Замкнув за собою двері й важко оперся на них. Перший раз в життю почував себе зломаним у своїй самопевності. Перший раз почув у собі, в душі, незна-йомий досі другий голос...

Голос совісти...

Совісти, яку заглушив стільки злочинами...

І засміявся. Та сміх його якомсь глухо-сухо заго-монів. Не так як завжди.

А совість аж ревіла...

І сплюнув Пугачев. Сильно, погірдливо... Певною ходою пустився коридором — — І побачив тіло Фесь-ки — — Закипів люттю.

Густими стусанами гостро підкутих чобіт вдаряв трупа.

— Вот тобі! Вот тобі!

Заплющивши очі дивилася Соня в глибінь мрячного спокою. Тишини душі...

А тіло скеміло болем — — Пригадувало, не давало спочити:

— Помсти! Помсти! За стільки кривд! За стоптання гідности людини, зрівняння її зі звіриною!

— Помсти!

А душа, як нагробник:

— Спокою... Спокою...

Гул гармат, що від раня заходився безперервним гомоном, затих...

— Що там діється? — мучив мізок.

А хвилини довгі, вічні, як той біль пониження... Аж в ухах свердлить тиша... Нестерпно, болюче...

Собака пронизливо, безупинно скаржилася — — Час від часу зривалася зі жалісним скавулінням — —

— Чого тобі? — спитала Соня.

Та гнівний, обвантажений люттю відрух був єдиною відповіддю. Задзвенів ланцюг...

— Ти, сердего, ціле людство зненавидів... — жалувала, оправдувала його дівчина. — Бідний, бідний...

Його ж доля не була завидніша від Соніної...

А розбите око собаки нагналося горою. Болісною, кривавою раною.

І зважилася Соня. Відірвала шматок полотна з накривала й змочила його у воді — — Певно, небоязливо зіснулася з барлога — —

Причалася собака — — Наче до скоку — —

Та Соня небоязко наближалася — — Милосерни-

ми, чистими зіницями розглядала рану — — Нахилилася — —

Грізно воркнула собака — —

— Не бійся... Не бійся... — заговорила дівчина й приложила холодну шматку до ока собаки.

Заніміла звірина від несподіванки, від невисказаної сміливості зненавидженої потвори-людини... Притихла й одним оком глянула криваво-хижо...

Долоня дівчини пестливо діткнулася до песячої шерсті — — Шматка холодила нестерпний вогонь, гоїв біль — —

— Бідний... Бідний...

І помутніло собаче око — — Велика сльоза вискотилася на волохату морду — —

— Що тобі, здурів!? — обрушився в серці вічний невольник людства.

І згадалися мільйони кривд, мільйони незаслужених побоїв... Згадалися горячі замисли помсти-відплати...

І знову загарчав скаженою люттю — —

Та рука дівчини невпинно ласкала-пестила — — Так ніжно — — Мокра шматка прогнала біль — —

І висунувся з грізної щі великий, ковзкий язик і вдячно-м'яко діткнувся стіп дівчини.

Зраділа Соня новому приятелеві і вперше розвеселила понуру кімнату ясним усміхом.

А гармати знову загреміли.

З цею самою силою...

— Держатесь галичане! — зраділа дівчина.

Щасливо склонила голову на кудли собаки:

— Звільняйте нас!.. Звільняйте!.. — ділилася з новим приятелем своїми мислями-надіями.

Великі краплі дощу, що густо застукали у вікно Соніної кімнати, збудили її з задуми.

Цікаво підняла голову:

— Варто б виглянути...

Схопилася мерщій і притулила до слізних шибилице — — І захиталася — — Цілою вагою тіла сперлася на віконницю — —

— Боже!.. Боже!..

І замайоріли рідні сторони — —

Гордовитий, білий двір... Безчисленні забудовання... Ген-ген левада, ліс... На боці село... Рідне село...

І знову притиснулася Соня до шибилиці — — Ось на боці руїни — —

— Там двір був... — розпізнавала дівчина.

А це садок, кудюю втікала, рятувалася перед загибеллю з рук єврея. .

— То я... — не вірила. — Я в домі няні... Максима...

— Та грати! Звідкіля тут грати?!

І приглянулася до них — — Недавно, свіжо заложені...

— Це на моє прийняття...

І задумалася над тасмними стежками життя... Над примхами долі...

...Тут родилася... Тут переживала найкращі, дитячі літа...

Тут в парі з гараздом заглянула недоля... Тут червона орда вимордувала її батьків... Тихий дім перемігала в пекло розпусти й руїни... Звідсіля вирвалася з обійм ганьби... А тепер вернулася...

— Навіщо?

...На цих руїнах заприсягла помсту — —

А дощ перемінився у зливу. Зірвався вітер. Передчасний смерк вкрався у кімнату й наче павутиння обмотував її — —

В душі дівчини клекотіло. З'ява жахливої минувшини розбурхала кров, кігтями розорала незагоєну рану... І приклала руки до грудей — —

І як моління:

— Докіль остання краплина крові в серці товчеться!... Докіль віддих підносить мої груди!.. Докіль найменша іскорка пам'яті тліє в мізку, не забуду! Не забуду!

А на коридорі задудніла хода — —

Схопилася собака і задзвеніла ланцюгом. Наїжилася шерсть на хребті — —

Притьмом кинулася Соня на барліг.

Заскреготів засув — — В дверях став Пугачев:

— Ви... товаришко, голодні... — й несміливо, приязно всміхнувся.

Мовчала Соня. Не ворухнулася.

Армієць поклав їй поживу на край постелі. В тім моменті кинулась на нього собака.

— Цар! Геть! — копнув собаку армієць.

Скипіла Соня. Сіла на постелі й простягнула приказуючо руку:

— За двері!

Здрігнулося лице армієця. Пристрасними очима приссався до пишного, білого рам'я.

— Товаришко...

Не стямилась Соня у люті. Схопила глиняний збанок і жбурнула ним в більшовика. Розприся об

широку, захищену рядом набоїв грудь Пугачева. Вода обілляла лице — —

Буревієм рванувся армієць вперед — — Та не згнулася Соня, вискочила з барлогу й стала напроти напасника. Змірялися погляди — — Обидва вогненні, пронизливі — —

— Геть! — приказала дівчина.

Роздулися ніздрі Пугачева — — Як у расового верхівця — — Піднялися руки — — Наче до обіймів — —

Не ждала Соня. Затиснувши п'ястук вдарила межі очі Пугачева.

Захитався, наче від грому — —

— Геть!

Опустив руки й скулившись вибіг з кімнати.

Побідно брехав за ним Цар...

IV

В десяте зупинявся Пугачев під дверима в'язниці Соні. Десятий раз клав руку на засув. Та якась непереможна міць спиняла його, відкидала від дверей...

І знову неспокійна мандрівка по сінях — —

Мала ліхтарня ледви розпорощувала густу тьму ночі... А в домі тиша, як перед бурею... Хода Пугачева, як відгомін злочинної душі...

Зперед очей не зникала постать Соні... В'юнка, яра постать зі зіницями, як грань... Або як осередок дула револьвера.. Такі приказуючі, грізні... А рам'я...!!

І протер армієць очі — —

Не вступалася примара. Ясне, свіжо-біле рам'я па-
лахкотіло в темряві... Кликало, приманювало — —

І кром за кроком — — Обережно, щоб не споло-
хати — — Наблизився й схопив — — Пустку..!

Надаремно.

А перед ним двері... Засув замкнено... За ними
зникло дівоче рам'я... Поклав Пугачев руку на засув
і поволі, обережно став натискати — —

— Геть! Геть, катюго! — греміло в мізкові.

— Як зрадиш..! — заскреготіла мова комісара.

Аж здригнувся більшовик. З острахом відскочив
від спокусливих дверей.

І знову задудніла хода — — Неспокійна, урив-
часта — — Як і мислі в черепі москаля...

— ...Зрадиш — —! Зрадиш — —! Кого зраджу?
Комісара? Брехня! Я ж її пильною йому! І волосочок
з голови не злетить!.. За що ж я Феську?! В обороні
в'язня!.. Ні, тут нема й мови про зраду! Що зайду до
дівки й... Звідкіля він про це дізнається?! Хіба... Хіба
вона поскаржиться... Ха-ха-ха!! А яка ж дівка скаже,
признається про це кому?! Дурний я, дурний!

І знову котячою ходою став підкрадатися до две-
рей — —

Запоморочувався мізок. В незглибимі нетрі безтя-
ми запалася свідомість. І натиснув Пугачев засуву
— — Різко закрипіла — — Рванувся Цар. Потужне
брехання наповнило кімнату.

— Хто це?! — скрикнула Соня.

Коли б більшовик хоча трохи був при пам'яті,
спостеріг би зараз, що голос дівчини не йшов з барло-

гу. Та він, оп'янілий від пристрасти, метким скоком знайшовся на лежанці.

— Цить, голубонько, це... — почав храпливим голосом, та враз урвав.

Соні не було на барлозі.

Зрозуміла дівчина грозу положення. Щільно притиснулася до собаки, що аж рвалася до Пугачева.

— Не дай мене!.. Не дай!..

І спасенна мисль нуртувала їй в мізку. Без дальшої надуми розпустила ремінь, що міцно-щільно оперізував шию собаки. Саме в цю хвилину намагався Пугачев зловити Соню за руку — —

Цар, почувшись вільним, замовк, наче зі здивування, та побачивши Соню в руках свого катюги скочив на Пугачева й звалив його на землю.

Відскочила Соня — —

А собака наче сказалася. Велитенським тілицем придавила напасника й в'їлася в його горло.

Захрипів Пугачев — — Страшним, пронизливим передсмертним харкотом — — їдкою луною прорізав жахливий крик нічну тишу сплячого дому.

Десь заметушилися люде, задудніла в сінях численна, поспішна хода — —

— Товаришу Пугачев?! Де ти?!

Не ждала Соня. Прискочила до трупа Пугачева й витягнула з-за пояса набитий наган.

— Цар, позір!

В дверях, держучи в руках малу ліхтарку, станув більшовик:

— Де товариш..?

Не доповів. Грянув стріл і звалив армійця на порозі.

Перескочивши тіло армієця націлилася Соня в глибинь сіней. Раз по разу натиснула язичок.

Посипалися вистріли. Пронизливим вигуком розбрелися по домі.

— Спасайся! Спасайся! — повтікали з сіней наполохані більшовики.

Відітхнула Соня.

— Маю на хвилину спокій — прошепотіла задоволено, підносячи з землі ліхтарню покинену убитим армієцем.

І збрала мислі. Холодно, спокійно перевірила стан свого положення.

— ...Не так занадто добре — — Та всетаки краще, як бути зовсім безборонній — — Та й ця голода не гришить відвагою — — А може... Може опанувати цілий дім...

Соня знала дуже добре розклад дому. В одній хвилині передумала плян.

— Гайда! — стиснула револьвер і обережно подалася до дверей.

Та тільки трохи вихилилася, коли град куль посипався в її напрямі.

Поспішно кинулася назад.

— Запізно, треба було використати перший перестрах... — міркувала. — Гмм... Буде облога... На наступ вони не відважуться, та всежтаки перетримають мене до приїзду комісара... Та вже не дістане мене живою в свої руки — постановила собі твердо.

І стала перешукувати кишені убитих армієців. Бельми зраділа великому числу набоїв. Відклала їх на сторону. Опісля скинула з Пугачева шинелю й на-

дягнула на себе. Перепоясалася ременем й засадила за нього ручну гранату.

— Як на фронті! — жартувала зі себе.

Цар пильно стежив за її рухами. В очах звірини відбивався подив і безтямна вірність.

— Тепер, геть! — схопила дівчина трупа Пугачева й викинула до сіней.

Помандрував за ним і його товариш.

Посипалися на них більшовицькі стріли.

— Не жартують! — глумилася Соня, оглядаючи здобуті засоби оборони. — Рушниця, наган, ручна граната, тридцять два набойі й Цар...

Собака почувши своє імення піднялася з місця.

— Що ж, Царю, не дамося легко знову прип'яти на ланцюг? — заговорила до нього Соня.

Очі собаки загорілися ненависним вогнем.

— Ну, за цього союзника я певна — призналася собі дівчина. — Тепер до праці!

Прикладом кріса відбила засув від дверей, потім цілньо їх зачинила й заложила барлогом.

— Гаразд, хіба вогнем доберетеся!.. А поки вам таке прийде до голови, то й немало часу упливе!.. Тільки вікно...

Дійсно вікно не було чим захистити.

— Дарма, треба з цим погодитися... — й присівши біля собаки стала прислухатися.

В домі варилося. Звеніла зброя, дудоніла тяжка хода. На дворі розвиднювалося —

А гарматні вистріли затихли...

І страшний неспокій рвонув дівочою душею:

— Невже ж галичане не видержали?!

— Ні! Ні!

Та примара неспокою тліла невпинно, вперто... І склонила Соня голову на тілице Царя. Рукою ніжно погладила волохату морду. Собака вдячно лизнула м'які долоні.

— Не дамося, Царю! Не дамося!..

Вже сонце високо стояло, коли на дворі заторохкотів мотор самоходу.

Здригнулася Соня:

— Юффе!

Метушня на подвір'ю й в домі настала — — Тільки мотор — — Опісля хрипкі накази й знову замішання, та вже більш регулярне, обчислене.

— Зараз видно присутність ватажка... — роздумувала Соня, пильно надслухуючи.

Знала, що комісар схоче взяти її живцем. Тільки живою!..

А в сінях скрипіла долівка під вагою тихих, причасних ступань — — І грянули в двері сокири. Кинувся до них Цар з могутнім, громовим бреханням.

— Цар, сюди! Тихо! — заспокоїла його Соня.

Спокійно націлилася з кріса — — Двері тонкі — — Натиснула язичок — — Гримнув кріс.

За дверима почувся зойк і скоре тупотіння. Соня підскочила до дверей і, відкинувши барліг, відчинила їх.

Сіни стояли пустою... Тільки з закутків стирчали кріси... І скажений голос комісара:

— Сволоч! Десять хлопів боїться одної баби! Ух, голота!

— Це не баба, а чорт! — відгризалися армійці. —
Вже трьох наших з'їла..!

В голосах більшовиків клекотіла тривога.

— Це Сокіл!..

І стовбурчилось зі жаху волосся на головах злочинців. Саме імення кривавого месника відбирало їм відвагу, обезсилювало члени тіла.

— Бомбами її — радив якийсь більшовик.

— Не смій! — накинувся на нього комісар. — Живою мені дістати! Чуєте? Живою! Хто піймає, командиром буде!

— Еге ж, так як Пугачев! — кпили більшовики.

— Ще й п'ять тисяч рублів! — додав комісар.

Затихли більшовики — — Задумалися — —

— Певно даси? — не вірив якийсь.

— Ось вам завдаток!

Не слухала дальше Соня. До відчинених дверей присунула барліг.

— Як зі стрілецького рова можна буде боротися...
— приговорювала собі.

І підлога в сінях вже скрипіла — — Щось важке сунулось по ній — —

Це більшовики для охорони пхали перед себе здоровенну скриню напхану соломою...

— Гурра!! — заохочували себе.

Не було часу задумуватися. Схопила Соня ручну гранату — —

Скриня повзла вперед, як велетенська черепаха — — Тяжко сопіли більшовики — —

— Гурра! Піддайся! — вигукував якийсь завзя-
тійший.

Потягла Соня запальник — —

— Двадцять один — —

Скриня скрипить, проситься — — Більшовики, як ковальські міхи...

— Піддайся! — десь з глибини дому гукнув Юффе.

— Двадцять два... — числила дівчина.

Цар наїжився очікуючи — — Певні зіниці вп'ялив у свою паню — —

А скриня зачепилася за стіну — — Обперлися армійці й зі стогоном знову рушила вперед — —

— Бачиш, душко, нічого не допоможе! — тріюмфував за скоро єврей.

За скоро...

Розмахнулася Соня — — Затанцювала граната по сінях — — Як дзига — —

Тиша, тиша — — Усе закам'яніло — —

— Спа... — не докінчив якийсь голос.

Грімкий розрив заглушив усе. Посипався тинок з стін. Обірвалася повала. Купа румовища вкрила скриню й людей, що за нею повзли.

Зойки, крики й передсмертне харчання з'єдналося в одну мелодію болю й одчаю.

Не дала очуняти ворогові Соня. З наганом в руці кинулася до другого виходу з коридору.

— Цар, за мною!

Здавалось їй, що за нею її повстанський відділ..

З голосним бреханням кинулася собака перед Соною. Як батарея гармат...

— Слава! — скрикнула Соня й стрільнула раз по разу із револьвера.

Та ніде не натрапила на ворога. Дім був вільний.

Сатаною метушився скрізь по кімнатах Цар. І до виходу кинувся — — Та сальва вистрілів з надвору здержала його. З болісним скавулінням відскочила собака назад. Одна з куль обірвала Цареві ухо.

— То так... — завважила Соня й з грюкотом замкнула важкі, дубові двері.

І відітхнула.

— Я вільна! Вільна! — гукнула на весь дім.

Правда, не зовсім, та всежтаки не в путах... Негаючи часу оглянула вікна. Усі були заґратовані.

— Добре! — всміхнулася Соня. — Тепер мене візьміть! Живцем візьміть!

І погрозила червоному ворогові, що причаївся за деревами, які густо окружали дім. Чорні дула націлилися у вікна.

— Уважай тепер, Царю! — остерігала Соня собаку. — А то мабуть уже відхотілося комісареві дістати мене живою.

Дійсно.

На приказ червоного катюги засипали більшовики вікна дому кулями.

Час до часу відстрілювалася дівчина. За кожним її вистрілом охнув один ворог.

Боротьба протягалася — —

Сонце поспішало до заходу — —

Занепокоївся комісар. Завзявся покінчити до вечора.

— Товариші! Підпалити цю буду!

Задеревіла Соня, коли спостерігла заходи ворогів. На дах дому почали більшовики кидати запальні бомби...

— Викурять нас, собачко!..

І рішуче, невмолимо відложила два набой...

— Не дамося живцем!..

V

Малий відділ галичан як тільки заглибився в густий ліс почувся безпечно. Перший ліпший загін більшовицької кінноти міг їх рознести в пух. Брак шабель і цілоденні змагання зробили б своє...

— Тут недалеко лісничівка... — заговорив Максим, оглядаючись на стомлені обличчя вояків.

— Та чи безпечно буде в ній розгоститися? — спитав чотав Букатович.

— Безпечно, вона далеко від шляху, та не зашкодить розставити сторожу...

Чотар гостро глянув на повстанця:

— Ви уявляєте собі, що ми, дірвавшись спочинку, усі ляжемо колодами?!

Змовчав Максим. Добряче дивився на молодого старшину.

— Гей! Гей! — роздумував. — І я колись таким орлом гасав..!

І занила душа:

— ...Орлом... орлом... А де ж мій Сокіл? Де ж тепер моя дитина?! Панночко, панночко!

Мало що не розплакався. Звернув понуро-розжалене обличчя на бір. Щоб не бачили вояки його жалю... І оцей молодик-старшина...

Та не вкрився старий перед бистрими очима чотаря.

— Що вам, Максиме?

Зідхнув старий. Глибезно, важко.

— Не питайте, пане старшино. От, згадалося...

— Ви знаєте ці ліси?

— Чи знаю?! Змалечка тут промишляв, а потім з панночкою ходив на засідку...

— Якою панночкою? — перебив його Букатович. Зм'явся старий. Виговорився.

— Та це давно... — відворкнув знехотя.

Не налягав і чотар. Поміж деревами засвітила білими стінами лісничівка.

— Та тут, ніби на світі війни не було! — здивувався чотар, оглядаючи взірцевий порядок хазяйства.

— Еге ж — притакнув Максим. — Ворог боїться пускатися в ліси...

На галас вояків і тупіт коней вийшов з хати старий хазяїн. Непривітливим та ще й здивованим поглядом змірив гостей.

— Чого вам? — спитав ворожо.

— Онуфрію! — висунувся наперед Максим. — Так ти вітаєш старого друга!?

Роз'яснилося лице хазяїна:

— Це ти, Максиме! — зрадів і широко відчинив ворота. — Вітайте, хлопці!

— Здорові, батьку! — гукнули галичане.

Чотар, зіскочивши з коня, витягнув до нього праву руку. Довго, держучи руку чотаря в своїй долоні, задивлявся хазяїн в лише галичанина. Потім пильно оглянув однострій. І заклопоталося добряче обличчя лідуса.

— Вибачте... — заклопотано промимрив. — З-під якого ви стягу?

— Ми, дідусю, — всміхнено заявив чотар, — ми з регулярної української, галицької армії...

— Галичане! — зворушливо-втішено закликав хазяїн. — Галичане!

І с'яйливо вдивлявся у стрункостатнього старшину. Із старечих очей виплили ясні, перлисті сльози.

— Це ви?! Ті, що розгромили червону навалу!.. Що на Київ пустилися неспинним ходом!..

Розвів рамена і як батько з-під галицької стріхи:

— Ходіть, діти, в хату... Розгостіться... Христино! А вийди, Христино!

Двері хатини відчинилися й станула в них старенька хазяйка.

— Оце тобі — звернувся до неї хазяїн, показуючи на гурток вояків. — Оце тобі наші визволителі, наші браття із-за Збруча!..

І розгостилися галичане — Як в дома...
— — — — —

— ...Оцей ліс і оці поля, що тягнуться по правому боці шляху, належали перед революцією до нашого пана, Теодора Павленка — тихо згадував минуле Максим.

Чотар з десятником і вістуном пильно прислухалися. Як казці...

Лісничий понуро колисав головою. Стара Христина з глибоким зідханням втирала раз по раз нестримні сльози жалю.

— Добрий був пан... — тягнув даліше Максим. — Та прикрасою його дому, його світлиць була однач-

ка. Сонею звалася. Та не тільки видом відрізнялася від своїх ровесниць. Душа в неї, друзі, пречиста була. Як у цієї білої голубиці... А я огородником служив. В саді просторий дім мав. В ньому я квіти плекав. І часто забігала, моя пестійочка, до мене в гості. Я ж її виколисав, я ж на коні вчив гасати й до цілі з рушниці попадати. Ой, не одного ми дика в цім борі допали. Не одну лисичку викурили... А бувало пустилися навздогони з вітром і мене, старого козака, на сором людям, верхи переганяла... Така козир-дівчина була! А вдача в неї чиста, як джерельна вода, а палка, як вогонь. Тільки євреїв ненавиділа. Це наш старенький батюшка вложив в дитячу, а опісля й в дівочу душу ненависть і погорду до цієї гидкої, мерзенної раси людей... Оповідання про муки святого Христа доповнили чашу... Не терпіла дівчина єврея на очі. І раз, стрінувши такого в фабричних устаткуваннях свого батька, викинула геть. А може й рука Бога кермувала цєю дівчиною. Цей єврей, Гершко Юффе, це був найгрізніший агітатор комуністів...

Замовк на хвилину Максим. Сягнув рукою по чарку... Мовчали слухачі... Тільки хазяйка безнастанно виплакувала старечі очі...

На дворі іржали коні...

— ...Літа минали — почав знову Максим. — Світом струснув потужний буревій... Не пожалів нікого... Ні сина, ні батька... Пігнав їх царський кнут на Захід... Там, під австрійськими й германськими твердинями зложили свої буйні голови... Білим тілом позагачували бистрі ріки... Кістями засипали провали в Карпатах... І одної, бурхливої ночі перелетіла над могутньою Ро-

сією ярка птиця... Страшна, кровожадна... Імення її: Кара... І звалився царський престол... Вбивства, грабунок і пожежа розіллялися широкою хвилею по цілій імперії... Червоною хвилею... І до нас загостили... Темної ночі напала згряя червоних посіпак на наш двір... На чолі цього загону опричників розпинався під багряним прапором Гершко Юффе... Червоний комісар..! Проповідник революції..! Апостол віднови Росії..!

Набрав Максим віддиху в легені. Риси лица скам'яніли у грозі...

— ...До цієї банди каторжників негайно прилучилися робітники з фабрики, двірська служба, лакеї... І поллялася панська кров по блискучих долівках... Заскочили їх у сні, неприготованих до оборони... Добрі були пани то й не сподівалися такої заплати... Помордували їх, як мордується звірину у великій різниці... А доньку, чорнооку Соню, завзявся червоний Гершко зробити своєю коханкою... Та не судилося йому. Бойова дівчина, без нічиєї помочі вирвалася з його кігтів... В саму криваву північ застукала до його вікна... А на дворі ясно було... Фабрика, як велетенська лампа світила... Червоний когут піяв під її дахом...

— Коня! Мерщій коня! — кинулася до мене дівчина.

Тільки тоді, по голосі пізнав я її. Була в салдатській шинелі, в фуражці з червоною стрічкою, на якій виблискувала зізда... Та не було часу дивуватися... По хвилині мчали ми в напрямі лісничівки.

Дві доби гуляли розбійники у нашому селі... Дві

довгі, пересичені кров'ю доби... Аж, коли тільки руїни зосталися по давніх, багатих забудованнях, помандрували даліше, забираючи зі собою тяжко раненого ватажка. Це Соня, рятуючи свою честь, штовхнула його ножем. Думала на смерть, та не скоро вигнати чортівську душу...

Аж на третій день вернулися ми до дому. До руїн точніше сказати. З будинків тільки мій дім врятувався... В саді стояв, то й дерева охоронили...

І на могилі батьків заприсягла дівчина помсту. Від цієї хвилини на чолі повстанського загону проганяємося без віддиху шляхами України, роздаваючи по дорозі безчисленні червоні орди. Прізвище нашого отамана-жінки широко прославилось й смертельною тривогою наповнює серця кривавих наїзників. Та щастя нам не дописує. Вже багато разів мали ми в своїх руках ката Соні батьків, та завжди хитра личина, при чортівській допомозі вихопилася на волю...

Здрігнувся чотар. Згадалось йому здобуття ворожого панцирника при помочі дивного вістуна...

— Вибачте — перебив Максимові, — як ви цього отамана-дівчину зовете?

Заіскрилися горді зіниці повстанця.

— Він бистрим соколом злітає на спину ворожих катів, то й Соколом ми його прозвали...

— То я стрічався вже з його діяльністю! — і кількома словами розповів чотар про таємничого вістуна повстанців.

Усміхнувся Максим.

— Цей славний хлопець, чотар, то був наш батько Сокіл.

— Що, це була дівчина?!

— Так, Соня.

І згадалася чотареві дивна поведінка таємничого гостя. Високий ковнір, що закривав обличчя... Шапка затиснена аж на очі... Тільки зіниці, як блискучий кришталь...

— Деж вона тепер?

Затьмарилося обличчя повстанця.

— В неволі... В гіршій від смерти...

І розповів — — Як цю думу кобзарі... Про “Соколя”...

Склонив чотар голову на долоні — — В душі сумовито бренило — — І вимержалася давня-безсмертна.. Як зойк...

“...Орле брате! чи не бачив ти мого соколяти,
Безрідного, бездольного дитяти?

Чи його сильні дощі затопили,

Чи буйні вітри заносили?”*).

Заслухався чотар у мелодію своєї душі — — У відгомін... І не зчувся, як глибока, тяжка тишина запанувала в кімнаті — —

На дворі галасували вояки — —

Враз болісне ридання розчепірило спокій.

— Що вам, Максиме?! — кинувся чотар.

— Старий повстанець товк головою об стіл...

— Падлюка я! Негідний по землі ходити! Покинув бідну на поталу червоному катюзі!

— Заспокойтеся... Сокіл не з тих, щоб дав себе, як котеня, здавити...

---

*) Українська нар. дума “Соколя”.

— Так тільки говориться — ще більш розжалівся Максим. — Все ж це дівчина..!

Заметушився лісничий. Хоча самому жаль давив груди, роздумував, чимби то заговорити Максима.

— Максиме... — почав непевно. — Знаєте, у вашім домі нові хазяїни...

— Хто посмів!? — скипів повстанець.

— Якась прибууда.. Потвора в жіночій одежі... І з собакою...

Заспокоївся Максим. Пильно задумався над несподіваною новиною.

— Я ще не заглядав туди, хоч вже кілька днів кручуся по околиці...

— Туди ніхто тепер не заглядає — почав лісничий, радий, що вдалось йому заспокоїти приятеля. — Кажуть люди, що там страшить... Я сам бувало ночами чув, як зі сторони панських руїн стогони й дикі верески доходили..

Задумався чотар над цими словами —

— То, кажете, тільки ночами?

— Еге ж... В день тільки з комина Максимової хати куриться... Що там діється, ніхто в околиці не знає, ніхто ближче не підходить... Тамтого року Іван Полюгів наважився дізнатись, та більш не вернувся... Ага, правда! Цими днями там щось більшевики сновигають..

І роз'яснилося Букатовичеві.

— Дідусю, там жадна нечиста сила! Там катюги зробили собі гніздо злочину!

Не скінчив. В кімнату влетів вартовий.

— Пане чотарю, чути густі вистріли! Десь битва!

Прожогом кинулися усі з хати — —

Дійсно гомоніли вистріли. Раз густо, то знову уривано. Ліс давив різький гомін то й не дивно, що ніхто в хаті його не запримітив.

— Це в напрямі двору! — перший обізвався Максим.

Знад краю ліса причвалав вартовий вершник:

— Чотарю, недалеко звідсіля битва! Це якась мала сутичка біля горючого дому.

— На коні! — наказав чотар без надуми.

. . . . .

Вузькою стрічкою став наповнювати дим кімнати — — Як довга, безконечна, шовкова стяжка...

Занепокоїлася Соня:

— Кудою ж він так скоро?!

І вибігла до сіней — — Крізь розбиту гранатою стелю сунув сірий, густий вуж. Хвилинами блискав вогняними язиками, як кривавими очима...

Цілий дах стояв у полумю — —

Неспокійно вертівся Цар. Даремно кидався до зачинених дверей і скавулінням кликав за собою Соню.

А над головою тріщало, гуготіло — — Гаряче робилося — —

— Ти хочеш рятуватися — звернула дівчина увагу на собаку.

І нова думка пронизала мізок:

— А може б так пробитися? Наглим випадом заскочити ворога?

— Спробую... — прошепотіла Соня й оглянула

нагана. — Ще шість набоїв, а там в кімнаті залишилося два. Вони на останок...

І наглим рухом відчинила двері. Струм свіжого воздуха вдерся у сіни.

Вискочив Цар з хати. Випала за ним і Соня.

Густо-грімко привітали їх більшовицькі кріси. Прожужжіли кулі кругом Соні — — Та не зачепили її — — Тільки Цар болісно зойкнув — Скулився й хиткою ходою відійшов на бік — В кущі... Щоб зійти ворогам з очей...

Та більшовики не звертали на нього найменшої уваги — — Вліпили погляди в дівчину — — Ждали.

— Здайся! — гукнув комісар.

Не надумувалася Соня. Витягнула озброєну руку й засипала ворогів кулями.

Розскачилися більшовики — Як опарені... Два, в смертельних корчах, запручалася по землі.

— Слава! — й скочила Соня вперед, натискаючи невпинно язичок.

Та більшовики вже встигли скритися за дерева. Націлили довгі кріси на відважну дівчину.

— Піддайся! — вдруге закричав комісар.

— Ха-ха-ха! — задзвеніла Соня й стрельнула в напрямі смертельного ворога.

Та тхірливий жид щільно тулився до грубезної стілоні.

— Піддайся! В останнє взиваю, піддайся! — триюмфував єврей.

І станула Соня — — Напроти десять крісів — — За плечима пекло вогню — — А за деревом комісар — — Червоний кат — —

— Піддайся!

— Ні! — вперлася Соня. — Ні!

І наглим рухом притулила до грудей револьвер — —

— Краща смерть!

Дарма. Зброя не стрілила — —

Не стало набоїв... Затремтіла Соня — — Мороз пройшов тіло дівчини — — Дивно задрижали ноги — — Висунувся з руки наган — —

— Хе-хе-хе! — реготався комісар. — Товариші, вперед! Вона безборонна!

І вискочили ізза дерев — — Як упирі у глибоку північ — —

Завагалася Соня — —

— Вогонь!.. Вогонь!.. — нишпорило в мізку.

А вороги наближались — — Голіруч — —

— Живою взяти! — втішено, взявшись за боки, наказував комісар.

— На ганьбу!! — грянуло в дівочій душі.

І очуняла — — Притьмом обернулася й без вагання вбігла в горючий дім.

— Стій! Стій! — Заверещали більшовики, та ніодин не зважився скочити за нею.

І второпіли з подиву — — Наче жаліючими поглядами дивилися у вогненну пропасть — —

— Хе-хе-хе!! — тріюмфуючо, пекельно заскрипів комісар реготом.

Здригнулися застигли у безруху тіла армійців. Ненависними поглядами зміряли єврея — — Та цей не звертав на них найменшої уваги. Затисненим п'ястуком вимахував у сторону горючого дому:

— Працюйте, Соне Теодорівно — хрипів невисказаною втіхою. — Хай відчиняться перед вами небесні ворота!..

А садком підкрадалися галичане — — Дугою оточили більшовиків — — І націлилися — — Гримнула сальва — —

— Вперед! На багнети — гукнув чотар.

Заметушилися заскочені більшовики — — Схопили зброю — — Та пізно було. Багнети галичан вже обезбрювали їх...

— Слава!!

Комісар Юффе підчас наскоку стояв на боці від банди більшовиків. Грімка сальва галичан приголомшила його на хвилину. Та не втратив холонокровності. Миттю зор'єнтувався в положенню, й використувуючи густий дим, шульгнув у кущі.

А галичане скоро справилися. Гурток полонених більшовиків оп'янілою тривоогою стежив за їхніми рухами — —

— Хто в домі?! — підскочив до них зі зброєю в руках чотар.

— Дівчина...

Не затримував довго старшина. Залізною рукою відсунув Максима:

— Ви ранені! — й вскочив у вогонь.

А полум'я вже повзало по стінах, витягало рум'яні язики крізь вікна.

— — — — —
Чад і горяч охопили Соню своїми задушливими раменами. Хижа кинулися до білої шиї — — Над головою тріскотіло, ламалося — — Задержуючи віддих

в легенях пустилася Соня бігом до своєї недавньої в'язниці — —

— Там набої!.. Два набої!.. — гуло безнастанно в мізку.

А по кімнатах густим туманом плавав сірий дим. Вовтузився, як хмари — —

— Вони! Вони! — зраділа Соня знайшовши набої.

І сягнула по зброю — — І зів'яли мислі... Нагана не було за поясом — — А дим давив — — Очі слізьми зайшли від нестерпного болю — І шум в ухах — —

Похилилася Соня до землі — — легше стало — — Більше повітря — — А пожежа, як жива істота... Як сотки, тисячі червоних гадин... Вигнулися дугою — —

— Геть звідсіля! Тут смерть! Страшна смерть! — закричало в мізку дівчини могутнім наказом.

І посунулася Соня по долівці — — Виповзла до сіней — —

— До останньої кімнати! — радила самооборона свідомість. — Там, де колись Максим квіти доглядав!..

А скрізь тріскотіло, валилося — — Стихія розгулялася...

І лягла Соня в найтемніший куток — — Притиснула лице до землі — — Щоб хоч трохи холоду...

А легені розпирало — — Горло здавлював кашель — — Очі, як грань... Як цей полумінь, що над головою... Як червоний комісар!.. Як регіт його, що стихію заглушив!..

І сіпнула Соня ковнір шинелі — — Широко відчи-

неними устами шукала клаптика чистого воздуха — —

А довкола велетенські постаті... Клацають залізними зубами, дишуть вогнем.... І гострими кігтями, червоними від крові невинно мордованих жертв, пхаються до горла... І давлять..! Смертельно давлять..!

— Ря-тун-ку!!

І наче світ мук розступився — — Кризь масу червоних звірів пропхався воїн...

— Він!!

І притиснув до своїх грудей... І пестливо обгорнув крилами життя...

VI

Так Соню, як і Царя, коли вискакували з горючого дому, привітала густа, крисова сальва. Одна з куль попала в собаку.

Затьмарився Цареві світ перед очима — — І сонлива байдужність огорнула собачу душу — — Поволі зійшов з боєвища й заглибився в корчі, що густо вкривали опустілий, довгими літами сад.

Забув Цар про ворогів, про свою добру визволительку... Нестерпний біль шарпав бік — — А кожний крок значився кривавою стрічкою — —

— Ох!..

Сили скоро покидали — — Ноги стали вгинатися — — А там, перед домом метушня, вистріли — —

— Спокою! Спокою!

І посунувся дальше на череві — Перед очима стільки зірок — — А по тілі, як мурашки — —

— Ох!..

І всунувся між два горбки — — Поміж дві могили... Голову опер на передні лапи й приплющив затуманені зіниці — —

...Коли вперше на цьому світі відкрив сліпі очі, то соняшні проміння весело всміхнулися до нього, як і мати-собака, що радісно вискотячи й пестливо облизуючи його гладком'яким язиком, метушилася навколо нього — — А лелійний вітрець шумів квітчастим степом і жартівливо розвівав шовкові кучері щеняти — — Це було вперше... А потім безжурні дні й ночі дитячого віку, грайливі перегони з ровесниками й щирі пестощі пастухів — —

— Цу, цу, Сірій! — дзвінко залящало в душі Царя.

І всміхнувся. Всміхнувся до ясного спомину. До малого рум'яного пастушка... Скільки то разів сіпав його за непокірливо вистаючу зі штанів сорочку... Скільки тоді сміху було!..

Аж раз загостили в степ гості — — Пани..! Сподобався їм Сірій — — і пропав світ казок для вільної собачки!.. В сірих покоях не горіла ватра на долівці... В тиху, мрійливо-зоряну ніч не гомоніла таємнича розмова степу... Минулося, пропало — — Хіба приснилося на те, щоб прокинувшись, гіркими сльозами оплакати собачу долю... І застигла завжди усміхнена душа Сірого... Ні, не Сірого! В яєних покоях білолиця пані прозвала його Гектором... Спохмурніли веселі очі собаки, а коли раз воркнув на панського сина за те, що болюче потягнув його кудлату шерсть, серед

побоїв прикували злочинця-собаку до залізного кільця — — І вперше тоді задзвенів Сірому над ухами ненависний ланцюг... І там на короткій, ганебній припоні минали остогидлі роки — — З рук ясно-вельможного попав в руки червоного комісара — — І знову змінилося прізвисьце собаки. З Гектора зробив більшовик Царя... На глум! На нове пониження, на нові побої! Ланцюг жорстокої неволі дальше гриз шню — —

І захлипав давній Сірий — — Як людина, що мислями простежила хід свого минулого...

А в боці рвало — — І холодно робилося — —

— — — — —
Поміж кущами щось повзло, пропихалося — —

Чуйне ухо собаки насторожилося — — Підняв Цар важку голову й втягнув ніздрями повітря — — І блиснули люттю очі — — Тьма скоро розпорошилася — — Дуже тілице Царя звинно, наче без болю, двигнулося — —

— Помста! Помста! — жевріло в мізку собаки.

І страшна жадоба відплати перемогла жорстокий біль в боці, нагріла холодні члени, прогнала смерть... Причайвся Цар — — Зіницями, як вістрям, вп'ялився в гущу кущів — —

Ними пробивався комісар... Рятувався від галичан... Прикулившись до землі наближався до могил... Добре знайомих йому могил... В них жертви його помсти... І захрипів втіхою:

— І вона вже з вами!

Ще побідним поглядом глянув на гроби — —

— Хе-хе-хе!

Враз величезне тілице скочило на нього — —
Страшними іклами в'їлося в лице — — І придавило
безмірним тягарем до землі — —

Задоволено захрипів Цар. Хотілося забрехати, за-
вити довго, побідньо, та не стало сил... Тільки про-
тяжне, конаюче хрипіння... І всміхнулися погасаючі
зіниці собаки... Зручно, на весь ріст витягнулася на
тілі свого недавнього ката — —

Здійснилися мрії, що мережались на ланцюзі га-
небної неволі...

— — — — —
Пізно в ночі очунав комісар. Нестерпний біль па-
рив лице, скиглив болюче, колов тисячами шпильок...
А велетенський тягар придавлював ціле тіло...

Ніч темна, понура — — Вітер зойкливо виводив,
свистів, як тисячі фабричних сирен...

То в руїнах...

І безмежна тривога знищпорила в тривожній
душі єврея — — Бісами завив страх... Та боявся во-
рухнутись — — Як крізь мряку замайоріло казкове
тілице — —

І біль — —! Жорстокий, пронизливий..! Десь
сова кричала — — Як покутниця — — Серед теміні
затріпалися велетенські, темніші від ночі крила — —
І жадібні, кровожадні очі заглянули — — Глибоко,
з допитом...

І найжилося волосся на голові комісара — —
Скорчився в собі — — Тіло вкрилося потом жаху...
А мислі, як ковалі, що молотками гепають об ковало...

І згадалося комісареві, як раз підслухав розмову

засуджених — — Тепер кожне слово, як вогняний знак...

...Росія доти спливатиме братньою кров'ю, доки усі ріки не наповняться нею — — Доти погань єврейська володітиме слов'янами, доки хвилі правовірної крові не досягнуть третього сходу Божого престолу — — Тоді щойно зійде кара — — В постаті велетенської птиці злетить янгол помсти на російські землі й стане карати — — Дотиком свого дужого крила помішає розуми червоних можновладців і посіє поміж них божевілля — — І настане судний день на них: Вовкулаками блукатимуть по місцях свого злочину й на могилах своїх жертв звірячими голосами виводитимуть каяття... Так до кінця світа...

Сміявся тоді з цієї байки комісар і глуфом обплював могили невинно замордованих... А тепер, в цій страшній хвилині, згадалося...

І знову перелетіла таємнича птиця — — Вогнем війнула на розпечене болем обличчя — — Щось ворухнулося по боках — — І нахилилися над комісарем два бліді лица — — Обличчя мерців...! Гниючі черепи в сміху викривлялися...

Пізнав їх Гершко — —

Це родичі Соні...

Костистими пальцями в'їлися примари в його шню й, скрегочучи зубами, стали душити — —

Запручався комісар — — Кинувся цілим тілом — —

— Геть!

— Геть!

Зникли... Запалися в оці могили...

А й тягар злетів.. Дрожачою рукою діткнувся комісар пораненого лица — —

— Ох!

Аж на могилу склонився з болю. Та зараз відскочив. Могила ворухнулася —

Безтямний з перестрашу кинувся Юффе навтікача — — По хвилині скрився в руїнах давньої палати — — До холодного муру притулив розпалений череп — —

А вітер, як зойки й прокляття катованих... В темряві якісь велетенські крила... І проникливі очі...

— Ні, не сховасься!

Жахнувся Гершко — — Руїни віджили — —! Скрізь сміх, регіт — —!

Припав комісар до муру, заплющив очі, уха затиснув долонями.. Не допомгло. Мур відсунувся, повіки прозорими стали, а в ухах гомоном товклося... Веселе, вдоволене...

— Здрастуй! Здрастуй!

Навколо позасідали мерці... Усі ці, яких вислав на другий світ... Жінки, мущини, діти... Такі, як вийшли з його рук: Пошматовані, криваві...

Ось немовля з розбитим черепом... Мізок по личку спливає... Невинні оченята вискочили з орбітів...

Там знову жінка... Лоно матері розпорене багнетом... Випливають внутрішньости...

Біля неї дівчина... Рота армійців її мала.. Опісля перса обрізали... Білі, горді перса...

Сліпий білогвардієць повзе по землі... Йому ще й ноги поперебивано в колінах.

Під стіною ряд повстанців.. Напружені постаті —

— Покорчені пальці... Лиця сині, страшні, з вилупленими очима й довгим язиком... Сорок таких казав можновладний Юффе повісити... Тепер вони усі, в одному ряді...

А на переді усіх Соня... Як смолоскип..! Полум'я, що так і било від неї, стало підсуватися до лица комісара...

І заскавулів, як звірюка, що попадеться у безвихідну, вовчу яму й настромиться на кіл. Гострий, репавий...

А мерці танок завели — — Радісно, втішено закружляли — — Заплескали в долоні — — І загукали:
— Кара!.. Кара!.. Кара!..

Старий, поломаний армійськими прикладами дідусь казку почав. Низько нахилився до уха комісара. Скрипучим голосом нашіптував — —

— “Прийде Кара!... За злочин, вбирства, насилля... Бог помішає мізки червоних царів!.. І суд прийде!.. Останній суд!.. Блукатимуть червоні катюги по країні своїх злочинів!.. Звірячими від болю голосами скавулітимуть над могилами невинних!..

А танцюючі греміли сміхом — —

— Пустіть!!

І кинувся до ніг примар — —

— Вибачте мені!.. Простіть! Не буду вже..! Чувсте?! Не буду більше!!

А регіт лунав — — Сердечний, байдужий... Танок, як крутіж — — Поломаний прикладами дідусь добряче усміхнувся — — І певним, віщим шепотом:

— Ми знаємо, що вже не будеш...

— На Єгову кленуся! Тільки пустіть!!

— На Єгову?.. А в ім'я чого ти вбиває — і блисну-
ли зловіщо зіниці дідугана.

Мовчав комісар — Руками схопився за розпа-
лений череп — Болісно стиснув голову — — І всміх-
нувся — —

Усім цим, скривленим з болю мук, лицям у вічі...

Затанцював — — Спершу поволі, невміло — —

Примари відійшли назад, розступилися перед
ним — —

— Хи-хи-хи!! — заходився реготом Гершко, ска-
жено підскакуючи. — Танцюйте! Зі мною! Нумо, ра-
зом!

Та марева злочинної совісти розплилися поміж
руїнами — —

— — Вітер невпинно свистав — —

А регіт божевільного комісара розбивався об сті-
ни руїн — —

VII

Здійснилося.

Запалала ніч вогнями.

Нестримним стогоном дудоніла земля.

Під південний обрій вилітали яркі, як жар-птиці,
стрільна й розприскувалися каскадами іскор...

Гордо вдивлявся чотар в криваве зарево. І віддих
в грудях давився... Так нестримно хотілося, так га-
ряче бажалося там, в рядах чину, ломати ворожі зу-
силля! На переді свого відділу кидатися у найне-

безпечніші місця й оцею правицею розчавлювати черепи найздників!

І причулося...

В ритм жорстокого реву боротьби понеслось полями грімке: Слава!!!

І вогні, не вогні... Вюнке полум'я сціпилося в міцні постаті... І лаву вогняних велетнів... Яркі іскри замайоріли прапором... Золотисто різьбився на ньому пишній тризуб... І закресали мечі — — Гадюкою розітнули тьму... Злочинну, каторжну темноту сходу..

— Слава! Слава!

І зійшла зоря волі над головами борців... І нестримне, стихійне:

— Вперед!!

— Пане чотарю... — несміливо перебила Соня задуму галицького старшини.

Відвернув погляд від величного виду.

— Чи... Чи галичани дійсно відступили назад..? — бліде личко дівчини скеміло неспокоєм.

Всміхнувся чотар. Певно, гордо...

— Так, дійсно.

Затиснула Соня п'ястуки.

— То все нінащо!?

— Дозвольте... — тягнув дальше чотар. — Чуєте цей грюкіт? Сильний, безкраю!.. Бачите ці вогні, що наче велетні обперлися плечами об небо. Це галицький протинаступ. Сьогодні рано наші назад відберуть Староконстантинів.

І дивилася Соня в риси обличчя галичанина — — Різькі, тверді... І повірила... Певність його перейшла

на неї. Вернулася давня віра в непохитність братів ізза Збруча.

— Я хотіла б... Я так хотіла б з вами рука в руку, рам'я при рам'ю, в одній лаві... — наче сповідалася з найскритіших думок.

І змогутніла постать дівчини, рвучке захоплення високо підняло груди.

— Це не важко — заговорив чотар. — В галицьких частинах також є жінки-воїни...

Та затьмарилося лице Соні — —

— Ні, мені треба й даліше гасати отаманшою повстанців! — аж зубами заскреготіла.

І стала перед очима чотаря примара незаспокоєної помсти... Спохмурнів — —

— Соню, невже ж ви мусите забавлятися у вояка?

— Забавлятися? — закипіла гнівом дівчина. — Ви це за іграшку маєте?! За забаганку?!

— Бачите... — почав оправдуватись чотар. — Ми з регулярної армії взагалі байдуже ставимося до повстанського руху. Це нінащо. Це тільки перешкаджає нашим маневрам і стратегії. Погляньте критично на історію повстанського руху. Що вона нам каже? Нічого, тільки перестерігає перед розбиттям сил. Нагадує, щоб ставати до зриву тільки одною лавою, суцільною масою. Перенесімся в давнину. Що вдіяли попередники Хмельниччини? Нічого! Малі вогні затліли, то й легко їх погасив ворог! А Хмельниччина? То зрив! Святий, стихійний зрив до волі, до самоозначення! І не минув безпам'ятно! О, ні! Ще довго з жахом згадуватимуть його вороги й описуватимуть в своїх літературних творах! А що нам оставив у заповіті,

не треба й говорити. Та на жаль історія для нас за ма-
ла научка...

Остані слова забарвилися низкою огірчення. Го-
лос трохи приник...

Не відповідала Соня. Слушний закид галичанина
приголомшив її...

А воздух дрижав від грюкоту... Смолоскипи бо-
ротьби широко, ясно світили...

— Не хочу обвинувачувати своїх братів придні-
прянців — почав знову Букатович розжаленим голо-
сом. — Та розчарували вони нас, галичан. Ми краще,
о, багато краще поняття мали про них... Не знаю, чи
це фаталізм, чи несерйозне відношення до справи..
Великої справи!.. Тільки кілька літ існує українська
державна, а вже третій уряд в ній... А уряд, це не ру-
кавичка... Здається, що не здавали собі з цього спра-
ви всякі Скоропадські, Винниченки, Грушевські і ін-
ші... Бо, коли б було навпаки, то не відновляли б і так
прославленої в нашій історії поганої прикмети, а са-
ме: роздору. Він нас стільки разів кине безсильних
під тверду стопу наїздника... Або армія! Де у вас ар-
мія?! Кілька полків! Стільки лиш зумів поставити со-
сорок мільйоновий народ в боротьбі за свою самостій-
ність! І Січові Стрільці. Ці вірно додержують нам то-
варства в ровах. Славні хлопці, щоб такими усі були,
не розпаношувалися б до сьогодні вороги на нашій
Україні!

Пригадалися Соні слова німця-барона... Так як
цей галичанин журливо, так німець легкодушно гово-
рив про ці справи... І гаряче приступила до Букато-
вича:

— Чотарю, та ви, галичане, допоможете творити нам нашу державу!? Рідну державу! Поставите її на рівень європейських держав?!

— Так! З вами! Доки у нас в грудях серце б'ється! Доки кров кружляє в жилах! Так нам допоможи Боже!

Сміло кинув гарячу присягу темній ночі у вічі. Як ці стрільна на південно-східньому обрію, так прорізавав тьму палкими зіницями.

І стиснулися правиці:

— До бою! До перемоги!

Ще хвилину стояли на краєчку ліса й придивлялися до вогнів...

— Стій! Стій! — закликали вартові.

І пронизив ліс різкий вистріл. За ним, як рапто-вий вихор, зірвалися другі...

Заметушилось на лісничівці.. Та тільки на мент. Зірвалась команда з уст десятника й вояки довгою розстрільною пустилися в бір назустріч вистрілам.

— Це при ході до ліса... — міркував Кирпатий.

А стрільня зростала — —

— Скорше! Скорше! — підганяв десятник. — А то переб'ють нам вартових!

Соня й Букатович, щоб краще приглянутися до лінії галицького наступу, відійшли від лісної доріжки, яка вела в село. Стривожені несподіваними вистрілами пустилися бігом в їхнім напрямі.

— Певно ватага більшовиків... — догадувалася голосно Соня.

Мовчав чотар. Сором палив вояцьку душу. Його,

старшини, не було при вояках в хвилині ворожого наскоку...

— Чотарю, сюди в ліс! — показувала Соня, яка добре знала дорогу. — А то попадете ворогові в самі пригорщі!..

А лісом йшов гомін — — Як вістун бурі...

— Стійте! — задержала Соня чотаря. — Ми попалися між два вогні!

Дійсно. Кулі їдко шугали, зтинаючи листки з дерев.

А шум зближався — З краю ліса — —

— Це вороги! — шепнув чотар і витягнув бравнінг.

Пішла й Соня за його прикладом. Не було іншої ради. В лісі темно хоч око вибий. Свій свого не пізнає...

Рам'я об рам'я притиснулися обидва старшини до здорового дерева... Зіниці Соні метали блискавки. Невисказана радість й гордість наповнювали її дівочі груди. Ось стане до бою рам'я при рам'ю з галицьким старшиною...

А ворог наближався — — Нестримним вогнем засипував темні кущі — —

— Здурів! — заглумилася Соня. — Так навманя..!

Не домовила. Голосна команда заглушила стрільню...

— На право, хлопці!

Заніміла дівчина...

А поміж деревами зачорніла скулена постать... Рішуче підняв Букатович бравнінг' — —

— Стій! — кинулася Соня й підбила в гору його руку.

Здивувався чотар, та Соня, приложивши пальці до уст, пронизливим свистом протяга ліс...

— Що вам?.. — здивувався чотар.

Та дівчина, наче безтямна, невпинно свистала. І, наче на наказ, замовкли кріси... Тільки галицьких вартових... Подібний свист залящав у темі ліса... Відповіла Соня... А опісля бліда, як смерть мляво прошепотіла...

— Чотарю... страшна помилка... непорозуміння... це мої повстанці...

Зрозумів чотар її переляк. Поллялася братня кров..! Мовчки сховав бравнінг і не зважаючи на кулі, які раз по разу висилали галичани, пустився в ліс.

— Огонь здержки! Огонь здержки! — гукав з усієї сили.

— Це ви, чотарю?! — спитав з темряви Кирпатий.

— Я, десятнику! Зараз спинити вогонь!

Послухали.

— Хто був на варті?! — крикнув на галичан Букатович.

— Я, пане чотарю — виступив один вояк.

— Хто стріляв?!

— Я стрілив... Доріжкою, що веде від села, надїхали їздці. Темно було, то й я їх тільки в останній хвилині спостеріг. Підїхали, як примари... На мій наказ, щоб стали, не послухали, тільки кинулися до мене...

— І поцілів? — захвилювався чотар.

— Не знаю... Темно...

— Щож дальше?

— Вороги відскочили, потім причаївшись до зем-

лі засипали ліс кулями... Нас мало було, то й стали поволі відступати в напрямі лісничівки... Тільки тепер надійшов десятник з вирукою...

— Хто убитий? — спитав чотар.

В голові ломотіла страшна помилка...

— Ніхто. Нема й ранених.

Відітхнув чотар. Та ще більша відповідальність завантажила його совість...

— А що, як хто з повстанців убитий?.. Чим тоді відкупити невинно пролиту кров брата?..

А саме місяць піднявшись над бором заглянув у зіниці галицьких синів... Тривога... Пригноблюючо охопила їх...

В'юнка розстрільна наступаючих повстанців саме перебігала вузьку, лісну прогалину, коли різько заляцав свист Соні.

— Позір!. Стій!.. Стій!..

Прикипіли до місць повстанці, та не здержували вогонь з рушниць.

Змішався повстанський старшина. Став надслухувати — — Тасмничі накази густо сунулись з лісної тьми... Та недалеко...

Припини вогонь!.. Припини вогонь!.. — заляцало малоццо не над ухом Корнієнка.

— Що до чорта! — заляв і пустився з бравнінгом в руці в лісну гущу.

А вистріли затихли — — Ще тільки противники час-до-часу — — Та й вони по хвилині урвали — —

— Невже ж це хто з наших? — питав себе старшина й пронизливо свиснув.

— Так!.. Так!.. — відповів таємний розпорядчик.
І зашуміли кущі — — Саме місяць поляну осяяв
— — З густої, темної стіни ліса вискочила струнка
постать — —

— Отаман! — скрикнув Корнієнко.

Занімів. Здивованим поглядом вріс в дівочу по-
стать... Не зникла, ще й наближалася — —

— Отаман!

— Я, ад'ютанте! — різько відповіла Соня. — Зро-
біть збірку!

Місяць пестливо осяяв розбурхану голову дівчи-
ни. Шалка десь в кущах згубилася.

Корнієнко не рухався з місця; наче безтямно вдив-
лявся в Соню — —

— Що вам, Пилипе!?! — загреміла йому над ву-
хом Соня. — Кличте: Збірку!

Голос дівчини звучав неспокоєм...

Охолонув Корнієнко. Радісно всміхнувся. І заля-
щав на весь ліс клич:

— Збірка!.. Збірка!..

— Отаман! Отаман! — раділи повстанці, збігаю-
чися на поляну.

Гурмою окружили Соню. Посипалися питання. Та
Соня понуро, неспокійно переглядала їх — —

— Вас щось більше?..

— Так — підхопив Корнієнко. — Прибуло нових.

— Хто убитий? — не втерпіла вже Соня.

Переглянулися повстанці — —

— Де Терещенко?.. Де Коваль?.. Климе?!

— Я тут! Я тут!

І всміхнулася Соня — —

— Всі здорові... — прошепотіла щасливо, та враз захмарилося обличчя дівчини.

— А галичане! — стрельнуло в мізку.

— Зле більшовики стріляють... — глумився ад'ютант.

Скипіла Соня:

Які більшовики?! То галичане! галичане!

Застигли постаті селян — — Пожилилися буйні голови — —

— Ви на моїх визволителів напали! Ух, поганці! Ад'ютант, сюди!!

Наблизився Корнієнко, як струна...

— Як це сталося?!

— Несподівано... Як з неба. В селі казали, що більшовики в околиці тиняються... То й ми на острозі малися... Задумали на лісничівку... Там з Максимом мали стрінутися... Тебе, отамане, шукали... Ніч темна... Вітер гулом несе... Саме в'їжджали в ліс, коли почули крик вартового... Так несподівано... Вітер заглушив... Заледви напрям розрізнили... Не очікуючи, ми скочили в кущі... Гримнув вистріл... Один, другий... Ми відповіли й стали натискати... Ворог відступав у напрямі лісничівки... Ми хотіли відтяти йому дорогу, коли твій наказ, отамане, нас здержав...

Говорив уривано. Виправдувався зі страшної помилки. В голосі скрипів жаль..

— Братню кров пролляли..! — глухо прошепотіла Соня.

Обвинувачувала...

І виступив піт на виски селян-воїнів...

— Отамане!..

— Стямилася Соня. Дійсно, хот тут завинив? Випадок...

— Тільки непредбачений випадок... — повторила в пів голосу Соня.

— А може... Може й там ніхто не наложив головою... — збудилася надія. — Там так темно...

Роз'яснилося дещо дівоче лице.

— На лісничівку! — кинула коротко.

Та в голосі її вже не кипів гнів...

— Щоб й там так покінчилося... — зідхнули дужі груди повстанців.

— — — — —
Стрінулися біля воріт лісничівки...

Чоло в чоло...

— Позір! — приказав чотар галицькому відділові.

— Позір! — дзвінко закликала й Соня на своїх повстанців.

І віддали собі почесть... Уважно, провинно дивилися обидва відділи — — Менший, галицький і більший, повстанський...

Лісом йшов шум дерев — Як дума дідуся-кобзаря... В нетрях нічної теміні дудоніли гармати — — Промені місяця, як злотисті струни...

І виступив чотар — — Рівно, струнко — — Приклав руку до сталевого шолома:

— Отамане, в ім'я цього, що там на полі слави твориться, подай мені долоню братнього вибачення!

— Чотарю! — дзвінко заговорила Соня, та враз заломався їй голос. — Вибачте нам... — прошепотіла гаряче-слізно.

Похилилися в каяття голови повстанців — —
Галичане задеревіли на позір. Не було наказу
спочити — — Тільки сльози, що густо мигтіли на по-
віках, зраджували зворушення...

І наче провину прошепотіла Соня:

— У нас ніхто не убитий...

— У нас також ніхто! — зрадів четор.

Роз'яснилося. Наче сонце зійшло.

— Слава! Слава! — гримнули повстанці.

Чотар кріпко стиснув правицю Соні — —

А галичани, як залізний мур...

— Звільніть їх... — прошепотіла Соня.

Почервонів Букатович. На щастя сталевий шолом
затінював його обличчя.

— Спочинь!

І змішалися повстанці з вояками. Щиро, твердо
стискали братні долоні...

— Слава!

А воздух струшували грімкі розриви стрілен —
— Це на позиції...

VIII

Тільки сіроти почало, коли Соня схопилася з по-
стелі. Стала швидко вбиратися.

На дворі тупотіли й порскали коні, скрипів жура-
вель при кирниці — Перекликувалися повстанці — —
А понад усе пробивався гострий голос чотаря:

— Як сміли! Як сміли!

Ніяково оправдувався Корнієнко..

— Добридень! — вибігла Соня на подвір'я.

— Добридень! — загуло довкруги.

Привіталися з чотарем. Лице молодого старшини кипіло гнівом.

— Подумайте собі, — кинувся до Соні. — Ваші повстанці вивішали полонених більшовиків!

— То щож з того? — легковажно спитала Соня. Оторопів чотар.

— Як то?! Це ж полонені, безборонні!.. Це ж люди!

Всімхнулася дівчина. Лукаво скривилося біле лице...

— Не журіться, я вам в двоє стільки доставлю! — і звернувшись до найближчого повстанця: — Коня мені!

Жахнувся Букатович. Обуреня іскрами бризнуло з палких зіниць.

— Отамане! Не обходить мене скількість полонених, але вбивство! Як можна знущатися над безборонним?!

— Це знущання, чотарю? Що їх повісили?! Усунули зі світа кількох каторжників?! А що ви з ними задумували робити?! Волочити за собою?! Ні! То пустити! Невже ж тоді ви не зробили б найбільший злочин, якого може коли зробити людина? Невже ж ці безборонні полонені почувши свободу, не залізли б під стріху твого рідного брата, не знасилували б його дітей, не пустили б червоного когута під оборони?! Невже ж боялися б збездестити твій храм?! Невже ж вони завагалися б жорстокими муками тортувати цілі сотні твоїх братів?! Не знаєш ти їх друже! Не знаєш, які цілі, яка ідея привела їх на нашу зем-

лю! Думаш може, що їх пригнали сюди!? Дарма, я скажу тобі. Їх надія грабіжництва й вбивства пригнала сюди! Прийшли з далекого сходу, щоб в ім'я брехливої ідеї заспокоїти свої злочинні пристрасті, щоб нашим добром напхати кацапські, бездонні кишені! А ти з ними панькатися хочеш! За чесних воїнів маш! Ха-ха-ха! Скажіть мені, як поступає галицький селянин, коли зловить в своїй коморі злодія?! Люшнею! Правда?! Люшнею по голові, а тоді тільки кличе жандарма! Так і ми! Україна, це наша комора! Ми в ній хазяїни! Тільки ми! А хто до неї вкрадеться, цього ми люшнею! Раз тільки, але здоровенно! Знайте, що кацап тільки здохлий не краде й не мордує!!

І палка, горюча помстою сіла на осідланого коня. І помчала — — Як сокіл...

Чотар приріс очима до цього місця, де недавно стояла. З якого, як з'ява, зникнула... Ще бачив її — — Випрямлену на весь ріст, з затисненими п'ястуками... Очі, як два мечі у двобою... Дівочі перса під тісною черкескою буревієм хвилювалися... Чорні кучері неслухняно вимикалися з-під бундючно заложеної папахи...

І жаль зробилося чотареві... Жаль до самого себе. Як міг так накинутись на неї?!

В мислі перемайнуло оповідання старого Максима... Жахлива доля дівчини струснула душею галицького старшини.

І рішився. Дігнати й прохати вибачення... У цих чорних, палких очей...

— Коня!

Біля нього з'явився Максим.

— Я з вами, чотарю... — попрохав.

— Добре.

— Я знаю, де вона... — тихо, таємничо: — Сокіл поїхав шукати нового сліду...

Не зрозумів його чотар.

— Поміж полоненими й убитими більшовиками не було червоного комісара... — пояснив Максим.

І нахмурився чотар:

— Невже ж вона ніколи його не забуде? — докірливо промовив.

Здивувався старий повстанець.

— Хіба Бога не мала би в серці! — твердо закликав.

І зрозумів чотар, яка велика прірва розділяє його від цих людей. Ні, не тільки його, але й усіх галичан. Зрозумів, для чого тут стільки повстанських груп, стільки отаманів. Це все месники. Месники за свої особисті кривди, зневаги, а вже потім борці за ідею... Ідею, яка для галичан була одною, всевладною ціллю... А вони ж теж оставили за собою, за Збручем, кривди, насилля...

Коні весело, різько йшли вперед — — Сонце висувало свої злотисті брови — — Нічний грюкіт за тих — —

Чвалом гналася Соня лісною доріжкою. Наче розвіяти намагалася розбурхані мислі. Свіжий подув світанку приємно холодив розжарені щоки. Перші промені сонця різько відбилися в дівочих зіницях.

Виїхала з ліса. Поле, як виткана скатертина... Село оточене садами... Руїни палати...

І охнула душа дівчини. Тихий стогін протиснувся крізь горді уста.

І усе зникло. Спомини морозом війнули...

— Помсти!! Помсти!!

І застукало в голові — — Рвучко, нестерпимо...

— Де він?! Де убійник?!

І натиснула Соня коня — — Помчалася вихром в напрямі руїн. Воздух пронизливо свистав... Світ втікав...

— Гей! Гей! — наглила Соня.

Ще дужче рванувся кінь — — Аж охнув. Приплющила Соня повіки й мислями перебігла минулі переживання — —

...Смертельна боротьба — — Хата в полум'ї — — Гризливий дим — — Примара смерти — — І рятунок — — Несподіване визволення — —

— Та де він?! — неспокійно стукало настирливе питання. — Де дівся червоний комісар?! Яким чином знову виковзнувся з рук галичан?!

І в'язала здогади — — Та плуталися, як мотузки...

— А Цар?! Де Цар?! — стрелила враз нова думка. — Невже ж він зрадив? А може.. Ця собака так ненавиділа своїх червоних хазяїнів...

Кінь вскочив в сад. Спинила його Соня й зіскочила. Вперто дивилася на місце вчорашніх змагань. Там де білів дім городника, тільки стіни осталися... Почала Соня пильно розглядати землю, приглядатися численним слідам — — По довгих трудах знайшла.

— Ось він! — зраділа слідам собаки.

Та зараз погасла радість. Слід значився багря-

ною стрічкою... Зрозуміла Соня, чому собака не кинувся з нею на ворогів...

І пішла за кривавим слідом — — Крізь кущі, високу траву — — І стала. Раптове зворушення захвилювало цілим єством дівчини... Спинилася й сперлася на дерево — —

...Там, за цим кущем дві могили... Дорогі могили...

А в ухах ляцала клятьба:

— Доки не пімщуся, нога моя не стане біля вас!! Не прошепотять над вами мої уста молитву!! Бо не гідна буду цього!..

Минули літа, а червоний убійник надальше п'ятує злочинами свої вчинки...

Червона стрічка собачої крові заперлилася до сонця... Як криштальна роса... І занило серце дівчини:

— Бідна собака, може ще живе...

І розхилила густий кущ — — Могили травною заросли... Хрести почорніли...

Вриваний хлипіт вихопився з дівочих грудей. Припала навколішки — — І, затуливши лице в долоні, заплакала.

В недалекому кущі відізвалася пташина — — Наче голос пробувала — — І поплила каскада дзвінкх звуків — — Наче зачарований, заслухувався світ...

— — — — —
Піднялася Соня — — Обійшла могили — — І похилилася над трупом собаки — — Велика калюжа крові спокійно застигала — —

Враз здригнулася дівчина. На стоптаній траві зовсім виразно відбивався слід людської постаті...

— Тут якийсь чоловік лежав!.. — і стала пильно розглядати куці.

І скрикнула. Біля одного куца валявся кашкет
— — Пізнала його Соня по пятикутній зірці.

— Це комісара!..

Вмить зміркувала подію, яка тут, біля могил, відігралася. Остання помста собаки яскраво зарисувалася в мізку дівчини.

— ...Та всежтаки і цим разом врятувався комісар!
І з лап собаки вирвався!.. Та недалеко він утік...

І знову прилипла зором до стоптаної трави — —

— Він тут ще лежав кілька годин тому...

І, наче мисливий за слідом звірини, стала нишпорити по траві — — Знайшла. Вузкий слід вів до руїн...

— Ага... — і вп'ялила погляд у недалекі руїни палати.

Рука спочила на ручці нагана. Заіскрилися очі
— — І всміхнулася — — Страшним, жорстоко-холодним сміхом...

— — — — —
Обережно, як на стежі, всунулася між розвалені мури. В давно пишних саях бур'яни повиростали... По стінах п'явся мох... Вогка, гниюча непривітливність так і дихнула на Соню... Холодом повіяла...

Здригнулася дівчина, та, опановуючи себе, посунулася даліше — — Тихо, як тінь — —

Враз прилипла до муру. Поміж руїнами загивкав морозний регіт. Сягнула Соня до зброї — — А сміх наближався — — Болісно, відчайнно товкся в понурі руїни...

— Хто це може бути?.. — застановлялася Соня. Враз, крізь пролом в мурі заглянула страшна з'ява...

Остовпіла Соня. Застигла у безруху.

А жахливо покалічене обличчя примари скрипіло безнастанним реготом — — І пхалося вперед — — Вже рамена пропхалися — — Враз малі очка марева спочили на Соні — — І скам'янів сміх на рисах лица потвори. В зіницях загорівся безмежний переляк.

Жах божевілля...

І здригнулася примара — — Подалася взад — — Тільки очі не могли відірватись від постаті дівчини.

— Геть! Геть! — закричала враз примара-люди-на й, затуливши скривавленими долонями очі, кинулася наосліп до втечі.

І пізнала Соня. По цім вогнистім волоссю, що скуйовджено стояло на черепі жахливої з'яви.

— Юффе!! — з кричала й кинулась наздогін.

Та, поки дівчина видобулася з руїн, комісар, перелетівши садок, біснுவатим бігом попрямував в сторону ліса.

Не завагалася Соня ні на хвилину. Стиснувши в долоні зброю, пустилася за зненавидженим жидом.

Максим з чотарем, виїхавши з ліса, й собі попрямували в сторону двора. Не розмовляли між собою. Чотар заглибився в мислі, а повстанець бистрим зором розглядав околицю.

Ген, ген, за кількома горбками білів шлях. Широкий, вигідний. Промені сонця ясно освітили його хребет. І пристанув Максим. Приложив долоню до

чела. Видалось йому, що шлях плямами вкрився. Рухливими плямами...

— Пане чотарю! — дігнав галицького старшину.
— У вас дальничка, гляньте он там!

Здержали коні — —

— Дійсно... — заговорив, приглядаючися крізь дальничку, чотар. — Це військо... Кіннота...

— А чия вона буде? — спитав Максим.

— Більшовики — певно сказав чотар.

А цятки перемінилися в одну велику рухливу хвилю...

— Це більшовицька армія відступає! — побідно скрикнув чотар.

Засяло обличчя старого повстанця:

— Дали, видно, їм галичане прочуханця, коли так поспішили...

Та враз увагу обидвох звернуло на себе нове видовище.

За спиною почулися крики:

— Держіть! Держіть його!!

Оглянулися. Якийсь чоловік біг у напрямі ліса, за ним гналася Соня. Кричала й вказувала руками на втікача.

Натиснули обидва їзді коні й стрілою помчали назустріч втікачеві.

— Комісар! — скрикнув нараз диким голосом Максим і перегнав чотаря. — Стій! Стій!

Та комісар не слухав.

Забіг йому Максим дорогу й погрозив зброєю:

— Стій!!

Пристанув Юффе й розглянувшись навколо ки-

нувся знову в напрямі села. Свавільний регіт перега-
няв його. Тепер найближче до чотаря. Кількома ско-
ками дігнав його Букатович.

— Стій! Стій! — закликав втікаючого.

Та це не помагало. Розлютився старшина. Не зва-
жаючи на ніщо скочив конем на більшовика. Випняв-
ся кінь і стрілою перелетів над головою комісара.
Заднім копитом вдарив його в рам'я.

Звалився втікач, але зараз піднявся знову до вте-
чі. Та пізно було. Громом злетів на нього Максим. Зі-
скочивши з коня схопив комісара за горло.

Аж сплюнув старий повстанець, коли вздрів об-
личчя втікача.

— А тебе хто так випорядив?!

Тимчасом зліз з коня й чотар. Спільними силами
зв'язали заїло боронячого себе комісара.

— Це божевільний — обізвався чотар, пригляда-
ючись до поведінки зловленого.

— Вкінці Бог скарав! — сказав Максим і знову
сплюнув.

Обличчя комісара представляло одну, жакливу
рану. Зуби собаки залишили на ньому пропам'ятні зна-
ки. Де колись був великий, хижо закривлений ніс,
там тепер гноїлася гідка яма... Чорно-багряна шкар-
лупа крові застигла на пораненому обличчі... Тільки
очі, як дві грані божевілля, іскрилися безтямною зло-
бою...

Надбігла Соня — — Аж хрипіла з утоми... Доло-
нями скувала груди... Волосся розхристалось в бігу...
А обличчя бліде, крейдяне...

Полум'яні очі втопила у зв'язаного комісара — —

Пильно, глибоко приглядалася до нього — — Наблизилася ще ближче — —

Рішуча думка застигла на блідому обличчю дівчини. Поволі, та твердо, сягнула по кинджал — —

— Соню! — гримнув чотар. — Це ж божевільний!

Наче не чула — — Блиснуло в'юнке вістря — —
І відвернувся чотар. Не в силі був глядіти...

І Максим зняковів. Став поправляти щось при сидлі...

А голос Соні заскрипів... Витяжно, втішно...

— Стільки літ я ганялася за тобою!.. І завжди на дармо!.. Демон зла хоронив тебе!.. Аж сьогодні!.. Прийшла моя пора!.. Ха-ха-ха! Не бійся! Я не заподію тобі більшої кривди, чим ти мені, або тисячам українських родин! Ні! Сьогодні для тебе останній суд!.. Чуєш? Останній! Хай сповниться пророцтво днів відчаю!

І рішучим рухом протяла в'язневі пута. Зірвався божевільний і захлиснувся реготом.

Здрігнувся чотар. Затиснув зуби... Регіт божевільного, як присмертне харчання...

— Іди! — потужнів голос дівчини. — Тяжкою покутою іди на місце своїх злочинів!.. І на могилі своєї душі заскавули карою!.. Поспішним гінцем біжи поміж лави червоних катів і своїм сміхом божевілля виворожи їм майбуття!..

Затих комісар. Безтямними очима вдивлявся у Соню. І заслухався у її мову.

— ...Хай знають червоні можновладці, що на кож-

ного з них прийде кара!.. Чи з наших рук, чи з Божого хотіння!.. А хто з них оmine її, хай не радується передчасно! Бо прийде година, коли кров невинно мурдованих залле їм зіниці, залле злочинні мізки! І тоді кинуться на себе дикими звірами й взаємно пороздирають собі горла!

І захлипав божевільний безкрайним горем. Долонями отулив свою понівечену голову й хиткою ходою помандрував полями...

Ще довго, жалісно скрипіло його ридання...

Оглянувся Букатович і вдячним, кохаючим поглядом обкинув постать дівчини — — І приступив до неї — —

— Вибачте, Соню...

Мовчки подала руку — — І вперше, з пошаною притулив її галичанин до своїх уст...

— Більшовики! — нараз злякано скрикнув Максим.

Жахнулися.

Бистро розглянувся чотар — — Кількадесять кінотчиків гнало на них з села... В друге стільки забігало дорогою від ліса...

— На коні! — скомандував чотар, та враз оторопів.

Соня не мала верхівця. Оставила його біля руїн, в саду.

— Беріть могого! — скрикнув галичанин.

— Ні! — закричав на нього Максим. — Я з паночкою на однім!..

І пустилися навипередки з більшовиками, щоб скорше до ліса — — З заду посипалися кулі — — Присів кінь під Максимом і Сонею — — Охнув болісно й звалився на бік — —

Не надумувався чотар. Зіскочив з свого коня й кинув віжки Максимові.

— Рятуй її!!

А сам, стиснувши в долоні бравнінг, вийшов напроти напасників. Гнали лавою. В бігу прикладали кріси й стріляли за втікачами.

Оглянувся чотар. Соня з Максимом посеред граду куль доїжджали до ліса — —

— Слава Богові!.. — зітхнув чотар втішено й націлився.

Більшовики гураганом летіли.

Забрехав револьвер в руці чотаря низкою вистрілів — — Звалилися чотири їздці з коней — —

— Здайся!! — загреміла решта.

Вмить обскочили його. Замигтіли шабляки — — Одна впала на руку чотаря — — На щастя плазом... Та вибила зброю — — Десятки пальців обезвладнило старшину — —

— Здайся!! — вили озвірені голоси.

І всміхнувся їм у вічі:

— Що до чорта в вами! Держитесь мене, як реп'яхи кожуха й верещите, щоб здався! Ха-ха-ха!

І оглянувся — — Втікачів ніде — — Ці з більшовиків, що відтинали дорогу в ліс, тепер його заїло обстрілювали. Та пускатися між дерева, боялися.

IX

— Хто ти такий?! — накинувся на чотаря більшовицький командир.

— Я вояк . . .

— Не кпи з нас! — грузно присунувся більшовик.
— Ти повстанець?! “Бандіт!”

— Ні.

— Петлюрівець?!

— Ні, я галичанин.

Жахнулися більшовики. Тривожно дивлячися навколо.

— Брешеш, сволоч! Звідкіля вони тут!?

Всміхнувся чотар, а, як на глум, недалеко зацокотали скоростріли — —

— На коні! — закричав командир.

Взявши поміж себе полоненого пігнали більшовики в село.

— Не приставай! — грозив чотареві більшовик.

І пізнав чотар в зіницях червоного, що не на вітер він грозить.

Влетіли в село. Більшовики на конях, чотар пішки. Село кишіло червоноармійцями.

— Не на жарт відступають — всміхнувся в душі чотар.

Задержалися біля церкви. В святині Господа розташувався більшовицький штаб.

— Стій! Стій! — скрикнув командир на більшовиків і більше злетівши, як зсівши з коня, вскочив до церкви.

По хвилині вернувся.

— Сюди! — скрикнув до чотаря.

Не спішив Букатович. П'ястуками принаглили його більшовики. Тривожна мовчанка приняла чотаря в церкві. Десятки наполоханих очей вліпилися в нього.

А в церкві, як в корчмі. Поперевертані вівтарі обернено на столи, на яких густо порозкидувано мапи, військові пляни, зброю... Кивоти служили за столики...

— Хто ти? — перервав тишу високий та худий більшовицький старшина.

Всміхнувся чотар. Знову те саме питання...

Я з Галицької Армії.

Молодеча постать гордо випрямилася.

— Звідкіля ти тут взявся? — поблід сухий старшина.

І веселість огорнула чотаря. Невисказана й незнана веселість. На вид цих жорстоких, блідих лиць, тривожно блискучих зіниць хотілося Букатовичеві вибухнути нестримним сміхом.

Та опанував себе.

— Цей мене сюди привів — і вказав на командира, з яким сюди прибув.

Здрігнувся з нетерплячки червоний старшина.

— Питаю тебе, звідкіля ти взявся в цих сторонах? — повторив твердо-скрипуче.

— Нас тут більше... — сказав загадково чотар.

Завзявся наполохати більшовиків, викликати поміж ними тривогу.

Скорчилося худе обличчя більшовика. Наче у спазмі реготу. Ще дужче поблід.

— Скільки вас?..

— Дві тисячі шабель — нахабно видумував чотар. Заворушилися присутні більшовики, пошушукались між собою.

— Мовчати! — закричав грізно на них червоний старшина.

Знову затихло в церкві. З двору плив шум, вигуки — —

— Ти брешеш! — накинувся червоний старшина на чотаря.

Не відповідав чотар, тільки гордо, повагом повернувся. Більшовик пильно розглядав його однострій. Хижі очі спочили на старшинських відзнаках — —

— Ти старший?

— Так, чотар...

Метнулася костиста рука більшовика й шарпнула відзнаки. Раз, другий — — Скипів чотар.

— Геть! — відштовхнув його від себе.

Сталося. Наче звір заревів більшовик. Затиснувши п'ястук гримнув ним в обличчя галичанина.

Схилився Букатович — — П'ястук просвистів над головою — — Не ждучи й не тямлячи себе звалився чотар цілим тілом на напасника.

Не видержав цей удару. Захитався й гепнув на кам'яну долівку. Головою зачепив об кивот.

Закривавилася долівка — —

Скам'яніли більшовики від несподіванки, та скоро прочуняли. З грізним криком скочили на чотаря. Посипалися удари.

Чотар спершу оборонявся, та скоро ослаб — — Безсило склонився на стіну — —

Враз довга тінь впала від дверей. В просторих две-

рях стала дивна, в широкій накидці постать. Холодними зіницями приглянулася бучі — —

— Геть! Геть! — скрикнула враз і поважною ходою ввійшла між роз'їлих старшин.

— Воєнком! — жажнулися катюги.

Зеленими оима пронизив їхні лица, і, затиснувши п'ястуки, заgrimів:

• — Як смієте!? Без мене!

Розступилися більшовики — —

— Товаришу воєнком, це буржуй... Він осмілився кинутись на командира...

Вибачалися, а обличчя блідли з остраху — — Очі комісара, як затроєні багнети...

— Як сміш! — гадючо сичав. — Без мене!.. Без суду!..

І роздивишись:

— Товаришу вартовий, під замок його!

До чотаря прискочив здоровенний армієць і, схопивши його під руку, потягнув до сакристії.

— Вон! — штовхнув чотаря в середину й зачинив важкі, ковані двері.

Мовчки переглянулися більшовицькі старшини. На звірських обличчях знову розпаношилась тривога.

— Товаришу воєнком, — почав найсміліший. — Навіщо ждати? От під "стенку" сучого сина та й гайда на коні...

Зелені очі воєнкома злорадно засвітили — —

— Що-о? — спитав протяжно.

Виступив командарм і кількома словами передав відомости, про які дізналися від Букатовича.

...Біда... — кінчив. — Наскочать!.. Наша армія здеморалізована!.. Жива нога не вийде звідсіля!..

Зішнувалися вузкі уста “апостола” — —

— Ні! Мусимо тут стояти для злуки з прифронтними частинами!..

— Чорт з ними! — вихопилося одному з командирів.

— Е, ні. За таке порахувалися б з вами в Москві...
- холодно процідив воєнком.

Замовкли штабові старшини... Звірські обличчя сутінь вкрила... Тьма бездонного жаху...

На дворі гуділи гармати, тріскотіли скоростріли
— — Густим градом гриміли рушниці — —

Не добром віщувало...

— Товариші! — гукнув командарм — Водки!

— Ще один... — привітав Букатовича понурий голос.

Роздивився чотар. В сакристії знаходилося три особи. Одна з них в чорнім одязі привітала Букатовича.

— Батюшка! — здивувався чотар.

Старець приступив до нього.

— Хто ви?

Вже в третє сьогодні стрівувався Букатович з цим питанням.

— Старшина Галицької Армії, Ярослав Букатович
— представився чотар, станувши на позір.

— Галичанин!.. Галичанин!.. — заворушилися в'язні.

Присунулися ближче й простягнули долоні, наче хотіли діткнутися його одежі.

— Вітайте... — добряче всміхнувся батюшка й вдячно стиснув у руці хрест.

— Коли ви прийдете? — гаряче, болісним голосом спитав другий в'язень.

Обличчя селянина пожовкло з болю. На гірко затиснені уста рвався зойк.

— Його побили... — пояснив чотареві батюшка.

— Побили! — загув басом третій в'язень, також селянин. — Краще скажіть скатували! Нелюдяно скатували! Ноги прикладами поперебивали!

Здрігнувся чотар. Широ, м'яко глянув у замрячені з болю зіниці.

— Чуєте ці вистріли? Наші завтра тут будуть...

Бсміхнулося обличчя болю — — Батюшка по-божно перехрестився — — Тільки третій в'язень понуро виглядав крізь віконце — — На цвинтар...

— Що нам з того?! — заговорив гірко. — Коли нас не буде вже між живими..!

Дух смерти повіяв по малій закритті... Батюшка знову перехрестився — —

— Воля Божа...

— Завіщо ж вас тут замкнули? — спитався чотар, щоб затерти вражіння слів понурого селянина.

— Ці два — пояснив батюшка, — то старші, церковні брати... Ми не хотіли видати ключів до церкви... Впіралися впустити невірив до храму Господа... Оцей — показав на скатованого, — ліг на порозі... Загатив своїм тілом вхід... Тоді вони його й скатували...

Хотів ще щось говорити, та враз із шумом відчинилися двері.

— Виходьте! — гримнув вартовий.

Перехрестився батюшка — — Понурий селянин
поміг скатованому піднятися на побитих ногах — —
Пустився й чотар до виходу — —

— Ти зістанешся ще! — відштовхнув його більшовик і запер двері.

— Оставайся з Богом! — вепів ще скрикнути батюшка.

— Мовчи! — гукнув більшовик.

І почув чотар із-за дверей ляскіт удару...

— Поганці! Поганці! — заскреготів Букатович і метнувся до дверей.

Дарма. Не пускали.

А по церкві ревіли дикі голоси безсоромної пісні. Якийсь п'янюга брався правити богослуження...

— Го-спо-ди по-ми-луй!.. — виводив хрипливим голосом.

А серед вересків, як дрібні ниточки у грубій, простій тканині, пробивалися зойки, стогони... І хлипіт... Відчайний, пронизливий хлипіт мученої людини...

А понад усе, як глум:

— По-о-дай Го-спо-ди!..

П'яне, безтямне... Брудне, як і ці душі злочинців...

— Боже! Боже! — стиснув чотар долонями гарячі скроні.

Гупало в них, як в кузні... і кинувся до дверей — —

— Катюги! Опришки! Пустіть мене! Пустіть упирі!

Тільки регіт, пустий, глумливий — — Звірячі верески — — І завиваюче:

— А-а-ли-и-лу-я-я..!

Обезсилено звалився чотар на скриню, що стояла

біля вінконця. І заслухався — — В оці звуки вистрілів, що кару віщували...

Велику кару..!

Помсту невинних..!

І замайоріла перед очима чотаревої душі постать месниці... Палаюча, як грізна пожежа, що буревієм шаліла над солом'яними стріхами. І як громом загуділо:

— ...Немає для них милосердя!.. Для опришків!.. А то було б найбільшим злочином, який може зробити людина!..

Насупив чотар брови — — Вп'ялив очі в мале вінконце — — Скрізь по кладовищі вешталися червоноармійці — —

— ...Не знаєш ти їх, друже!.. — невпинно гомоніло в душі Букатовича. — Не знаєш, яка ідея пригнала їх на нашу землю!.. Надія грабежі й вбивства!! Прийшли з далекого сходу, щоб заспокоїти свої злочинні пристрасті, щоб нашим добром напхати голодні, кацапські кишені!!

А в церкві, попід бані, в обличчя святих ікон глуми кидався... Як молитва митаря бреніли зойки...

І стиснув чотар п'ястуки — — Поглядом невисказаної ненависти пожирав постаті червоних, що невпинно вешталися біля церкви — —

І зрозумів чотар, що оці дикі постаті це вже не звичайні вороги, як дотепер було... Це вже не члени армії, з якими треба було поступати згідно з загальноприйнятими військовими засадами... Ні! Це юрба незаспокоєних злочинців! Похід каторжників! Червоний потоп!

І зрозумів.

Зрозумів своїх придніпрянських братів, чому їхні м'які, щирі серця кам'яніли на вид червоного завойовника. Чому їхні шляхетні вдачі немилосердною рукою несли червоним упирам заплату. Так, заплату! Кару за злочини!

І перестав чотар дивуватися.

Дивуватися незбагненій жорстокості українського селянина. Так! Тут, де усі помії людства широкою хвилею розіллялися, тут серед пожежі глуму, вбивства й насилля не сміє бути сентиментів! Око за око, зуб за зуб, кров за кров!! Так, вбивство за вбивство!! Тільки таким чином збудується гранітну греблю перед невмолимим потоком! Тільки таким чином відкинемо голодні, злочинні пристрасті каторжників!

А на кладовище вивели більшовики три постаті — — Скулені, понівечені — — В кожній в руках лопата — — Болюче нагнувшись стали копати яму — —

— Скорше! Скорше! — підганяли кати.

І затьмарилося в очах галичанина. Пізнав. Це його недавні товариші...

Яма росла — —

Оцей селянин, що йому ноги поперебивали, вповз в яму й сав пригорщами викидати землю — — Спішив... Обличчя посіріло з болю... Глибезні, бездонні зіниці аж кричали:

— Смерті!! Кінця!!

А батюшка молився — — Скривавлені уста дрібно тремтіли... Третій нещасний, що хвилини тяжко опи-

раючись на лопату, вдивлявся задумливим поглядом в обрій заходу...

І захлипав чотар — — П'ястуками грюкнув об двері — —

— Пустить! Хай я з ними!..

Та тільки регіт — — Безкрайній, приголомшуючий...

І здавив чотар в собі біль... Великий біль... Присунувся знову до вікна — — Могила вже готова — — Широка, вигідна... Батюшка й понурий селянин стояли над нею, а цей з поломаними ногами присівши вдивлявся в чорну землю — — Нетерпеливився...

І підніс батюшка руку — — Поблагословив голови селян — — Очі зняв до небосклону — —

— Діти мої! — зойкнув понурий селянин.

Та враз grimнули вистріли — Звалилися селяни в могилу — — Батюшка, розложивши руки, стояв як хрест... Чорний, сумний...

Прискочив до нього більшовик й прикладом гепнув у груди — — Звалився батюшка в яму, та дрижачі пальці скорчено хапалися берега — — Зареготалися кати й з поспіхом стали засипувати могилу.

Застиг чотар — — Очима вріс у страшну картину — — Уста рухались, та не видали крику грози — — Тільки в мізку хрипіло дикими сиренами:

— Живцем!! Живцем!!

А більшовики, накидавши землі стали її втоптувати — —

— О-о-о... — захрипів чотар.

Х

Наскоком напали, Соня й Максим, на розставлених вартових в лісі.

— Стій! Стій!

Стягнув Максим віжки — —

— Де чотар?! — кинулися до них вартові галичани.

Нагле зворушення відібрало Соні мову, знесило тіло. Оперлася на коня — — І Максим мовчав — — Обличчя повстанця шаліло грозою — —

Стривожилися вірні вояки:

— Пробі! Кажі! — сіпав вартовий Максима за плече.

— В плен... — витиснув зі себе повстанець і кивнув головою в напрямі села.

Зрозуміли галичани — — Без надуми приклали до уст свиставки — — І протяла тривога ліс...
— — — — —

Десятник Кирпатий, на подвір'ю лісничівки, за попадливо чистив скоростріл.

— Ти, галапасе, — ганив одного вояка приглядаючись до дула зброї. — То в тебе називається: Вищищене?! Ти думаєш, що то комин в твоїй хижі?!

І сам вправленою рукою поправляв недогляд — — Враз насторожився — — З краю ліса йшов тривожний свист — —

Схопився десятник:

— Збірка! Збірка! — гукнув на цілу лісничівку.

Вмить збіглися вояки. Прибігли й повстанці.

— За мною! — повів Кирпатий.

Повстанці сіли на коней — — Буревісім перегнали галичан.

— Отамане! — прискочили повстанці до Соні.

І рішилася. З ліса йшов лопіт — — Це галичани...

— Ад'ютанте! — гукнула на Корнієнка.

Кількома словами розказала йому подію — — і про свій намір — —

— Гаразд, отамане! — схопився Корнієнко.

І гукнув на трьох повстанців.

— Ходіть! На стежу!

Пригнулись до кінських ший і помчали до виходу. Саме з корчів виринули галичани — — Рівно, в боєвому ладу — —

— Чотарю! — закликав десятник, шукаючи його очима в гурті повстанців.

— Десятнику! — приступив до нього вартовий. — Голошу слухняно, що чотаря піймали більшовики!..

Оторопів старий вояк. Ще раз переглянув повстанську ватагу — — І відвернувся — —:

— Хлопці! — заговорив до галичан жалібним голосом. — Що ми варті без нашого батька?! Хто в Бога вірує, за мною! Відіб'ємо!!

— Відіб'ємо!! — завзято гукнули вояки.

І дав наказ. Розсіялися в розстрільну й з наставленими багнетами пустилися на край ліса.

Мовчки приглядалася Соня до цієї події — — Не обзивалися їй повстанці — — Та, коли галичани пустилися вперед, заїхала Соня їм дорогу. І кинула, як обжаловання:

— Чому ви без нас?!

Пристанув Кирпатий — — Понуро дивився на лискучі очі дівчини — — І згадалося старому, як ця бойова отаманша вела їх на залізничий насип...

— Я вже вислала стежників — тягнула дальше Соня. — Бо й як пускатися на ворога не знаючи, які у нього сили? Заждіть ще трохи...

— Якже нам ждати — захрипів десятник, — коли тут кожна хвилина дорога, коли...

Не докінчив. На поляну влетіли стежники — —

— Отамане — здав звіт Корнієнко. — В селі тьма більшовиків! Це ціла армія відступає!..

Грובה мовчанка залягла поляну — — Поблідла Соня — —

— Нічого, ад'ютанте, почнемо битву! — й витягнула бравнінг.

— Отамане, це певна загибель! — осмілився завважити Корнієнко.

Насупила Соня брови — —

— Хто лякається смерті, хай останеться! — і направила коня на доріжку.

Здригнувся ад'ютант. Тверді слова отаманші зачепили його за живе. Та мовчав. Миттю повернув коня за Сонею...

— — — — —
Задержалися на краю ліса — — Націлила Соня дальничку на село — —

Скрізь кишіло червоноармійцями... Доріжками крутилися ватаги вершників... Пильно стежили, вдивлялися в ліс...

Зрозуміла Соня, що на марно її замисли. Ще не встигла б з своїм відділом промчати крізь поля, що ді-

лили село від ліса, а вже більшовицькі вершники
окружили б їх і рознесли на шаблях.

І розпука заповнила душу дівчини — — Станув
перед очима страшний вид — — Образ відчайної уяви...
Жахливо понівечене тіло... Дороге тіло..!

— Вмерти! Згинути з “ним”! — гуготів мізок.

І вже намірялась дати наказ — — Божевільний,
відчайний... Коли...

— Отамане — обізвалося за плечима.

Оглянуся — — Перед нею стояв Максим — —
Усміхнений, щасливий — —

— Чого тобі?!

— Я вирятую чотаря...

Широко розкрила повіки — —

— Маю спосіб... — прохав Максим. — Дозвольте...

— Говори! — закликала нетерпляче.

— Це просто... Нас кілька переодягнеться за біль-
шовиків... Це не штука... От звізда до шапки... Підемо
в село... А там вже порадимо...

— На лісничівку! — гукнула Соня.

Тільки сторожу оставили...

— — — — —
— Кажі, няню, кажі... — лестилася Соня до ста-
рого опікуна.

Сперся Максим на стіл.

— Оттак, дитино... Знаєш, в селі на майдані стара
школа... Там ми розташуємося... Потім піду на звіді...
Відшукаю чотаря... При Божій допомозі вирву його з рук
катів... А ти тям, щоб в ночі, десь так о півночі гарно
списалася...

— Няня, коханий няня..!

Піднявся Максим:

— До побачення, дитино.

— Іди з Богом! — прощалася Соня.

На дворі стрінувся з Корнієнком.

— Я з вами — заявив цей.

— Ні, Пилипе — не згодився Максим. — Тебе тут треба... При ній...

— Мушу з тобою! — захвилювався ад'ютант.

Роз'яснилося старому повстанцеві.

— Пилипе, вона не хотіла тебе обидити... Згадай, яка крута й безвихідна хвилина була... Ти ж не раз дав доказ своєї відваги... Зрештою й тут будеш мати змогу відрізнитися... Ти поведеш галичан...

— Що?! Галичан! — зрадів Корнієнко. — Лишаюся!

І подав руку Максимові:

— Щастя Боже!

А гуркітня з недалекого фронту гулом мчала...
Все ближче і ближче...

— Щоби ще й "вони" нам вспіли на поміч... —
зідхнув Максим.

XI

Всміхалася...

В'юнку постать обгортала тісна черкеска... З-під шапки викрадалися чорні, пустотливі кучері... Скоро, рішуче подала долоню...

Приплющив чотар повіки й з насолодою приглядався до з'яви душі — —

І глибоке почуття струнуло цілим еством галицького вояка... Почуття любови...

Втиснувшись в куток своєї в'язниці замріяв...

Схопився.

— На волю! На волю!

Бистро обвів поглядом сакристію — — Пуста, вузьенька... На долівці в поросі хрест...

Підняв його чотар, обтер з пороху — — Обличчя Христа вищербив час... Та всежтаки невисказана мука малювалась на кострубато, незручно вирізаному з дерева обличчю Спасителя...

І поклав його чотар на скриню, в якій недавно переховувано свічки.

І знову помандрував зором --- — Дарма. Нічого, що допомогло б в утечі... Скрізь сірі, дерев'яні стіни з грубезних бовдурів...

І заповор у них нігтями, та міцно держалися. Потім дряпаючись, як по драбині по заглибленнях в дерев'яній стіні вперся плечима об стелю — —

Не пускала. Навіть не заскрипіла.

Зсунувся чотар назад на землю — — Понурим поглядом дивився в мале ще й заґратоване віконце — ---

А бунт жеврів — — Налягав на мізок — —

— Так датись замордувати?!

І відтворювалася жахлива картина недавнього розстрілу - вбивства...

Дарма.

Зарипіли двері...

— Виходь!

Послухав чотар, та в душі завзявся вже не відповідати на запити.

Біля вівтаря засів трибунал... Якого законом воля люду... Воля маси... Темної, бездушної, кровожадної!

Зелені очі червоного комісара хижо дивилися на постать старшини. І це томляче, одноманітне:

— Хто ти?

Та шипуче, гадюче...

Мовчав чотар. Цікаво оглядав лица своїх суддів — — —

— Хто ти?! Хто ти такий?!

Зелені очі запалились — — Жовто-блідє обличчя ще більше поматовіло — —

Байдуже всміхнувся чотар — —

— Ти галицький старший?

Букатович спокійно переніс погляд на другого суддю — — Велике, кругле обличчя набрякле від самогону... Очі бездушні, маленькі, та в глибині аж кипіло від нестерпної жадоби крові...

А комісар гримів:

— Ти в буржуазній армії! Ти проти революції! Таким смерть! Загида!

Чотар впер зір на третього суддю — — Маленький, несміливий чоловічок в широкому одязі... Розбурхане, щетинясте волосся злякано стовбурчилося... Злиняли, наче сукно до сонця, очі неспокійно, соромливо раз-по-разу шукали захисту під столом... Бліді губи що хвилини клопітливо, добряче всміхалися...

— ...Ми таких безпощадно! На смерть! — скрипів комісар і звертаючись до співсуддів — Правда, товариші?!

— Да, да! — загуділа лінивим басом кругла, багряна пика.

В досі оспало-закислих очах замигтіли вогні... Червоні, жадні...

— По справедливості, брате... — розвів ручки маляський чоловічок.

Наче оправдуючись... Волосся ще більше настовбурчилося... Очі сховалися під стіл... А губи безрадно, по дитячому моргнули... Наче:

— Це не я зробив...

— — — — —
При дверях подали чотареві лопату — —

Взяв її... Стиснув, як оружжя... Перевірив постаті вартових — — Тільки три... Та перед церквою, як мурашні...

Вийшли на кладовище — —

— Тут копай!

Пристанув чотар — — Біля свіжої могили — —
Встромив лопату в землю й розкраяв зелений килим
— — — — — Зачорніла земля — —

— Скорше! — гукнув один з вартових.

— Та ти його, товаришу, — приступив до вартових якийсь червоноармієць, — ти його нагаєм піджени!

І ляснув нагаєм чотаря по спині.

— Скорше, сволоч!

Зареготалися вартові.

— Нумо, ще раз! — захочували армійця.

І знову луснув нагай.

Кріпко стиснув чотар лопату — —

— По черепі! — рипнула думка.

І глянув у вічі напасника — — І задрижав — —

— Максим! — грюкнуло в душі.

І пхалося на уста — — Затиснув чотар зуби й став
дальше копати — —

А обличчя Максима заохочуючо моргало... І всмі-
халося...

— Чуєте?! — вигукував заїло. — Як там вариться,
клекоче! То, сучі сини, буржуї так наших пражать!
Глядіть, як мене спорядили! — і вказав з обуренням
на свою перев'язану голову. — А якже! Я тільки вчора
з фронту вернуся! А ви тут з тим так довго бавитеся!

Та не слухали його вартові. З села надійшов ар-
місьць. З тріюмфом ніс за пазухою кусок сала й два
хліби. З кишені стирчала пляшка самогону... Сів собі
на краю кладовища й став їсти — —

Заворкотіло в жолудках вартових — — Перегля-
нулися між собою — —

— Товаришу! — звернулися до вередуючого Ма-
ксима. — Підганяй цю собаку, а ми зараз...

І не ждучи його згоди, побігли до їдця, що саме
добирався до пляшки.

— Пане чотарю... — прошепотів Максим викори-
стовуючи хвилину. — У мене в задній кишені грана-
та... І бравнінг... Я відвернуся до вас спиною... А там,
бачите, розвалена хата на майдані... Там наші... Та
ждіть ще, поки зовсім не стемніє...

Раптова хвиля зворушення обезсилила на хвили-
ну чотаря. Та хрипкий голос Максима очуняв його.

— Чого став, песій сину! — і ляснув нагаєм по спині. — Не спішно тобі!?

Так викрикуючи присунувся до чотаря й повернувся до нього спиною.

Використав цю хвилину чотар — — Справно витягнув з кишені Максима гранату й револьвер. Швидко скрив це все у своїй кишені.

А вечір черепахою сунувся — —

Чотар кінчав могилу — —

— Не вистругуй так! Не вистругуй! — глумився на весь голос Максим. — Може тобі ще перинами вистелити!

І зняв з плечей рушницю — —

Вартові, напхавшись до сита, вертали — — По дорозі готовили рушниці — —

Букатович нахилився над своєю могилою. Та зпід лоба бистро слідкував за рухами більшовиків. В руках стиснув лопату.

— Кинь вже то! — наближився один з вартових і зазирнув у могилу. — Го-го-го! Як колиска...

Не договорив.

Замахнувся чотар і з усієї сили гепнув його лопатою по голові. Без стогону звалився більшовик в яму.

— Бий! — глухо скрикнув Максим і штовхнув багнетом в груди другого вартового.

Третій кинувши рушницю став утікати.

— За мною! — позвав Максим чотаря.

Букатович схопивши ворожу рушницю пустився за ним.

А вартовий з вереском скочив до церкви. Вилетіли старшини на кладовище. Роздалися крики, гучні, метушливі накази. Засвистіли свистки.

Заварилося в селі.

Більшовики, збігаючись на тривогу, не знали, що діється. Враз грюкнули рушниці. Тривога огорнула несподівано заскочених.

— Вороги! Тікайте!!

— Галичани!! — рипів один наперед другого.

І зірвалися вистріли. Безладно, розсіяно... Кожний стріляв наперед себе з усіх усюдів бачучи наступаючого ворога... Суматоха збільшилася — — Почулися зойки ранених — — вузькими вуличками біснுவатим летом перебігали кіннотчики. Немилосердно топтали піших червоноармійців.

— Тікаймо!! Галичани!!

А сумерк падав — — Спокійно, не поспішаючи.

Вбігли між руїни задихані від скорого бігу.

— Слава! — прийняли їх чотири повстанці.

В кожного в руках кріс, за поясом ручні гранати. Стиснув їм чотар долоні:

— Спасибі...

І обвів оком звалища — —

— Скорше, до оборони треба лагодитися!

— Усе готово, пане чотарю — заспокоїв його один з присутніх і викотив до виходу скоростріл.

— Привітаємо гідно...

А в селі гуло. Сипалися вистріли — —

Здивовано переглянулися селяни між собою.
І звернулися до Максима:

Що це? Невже ж...

— Ні, це неможливо — розбив їхні з догади старий повстанець. — Не в цій порі й не з цього боку має бути напад...

Чотар пильно прислухувався до гулу — і всім хнувся:

— Це паніка... Цей вартовий добре нам прислужився...

— От, тепер варто б..! — з жалем заговорив один з повстанців.

— Що? — спитав чотар.

— Натиснути на більшовиків... Ото б втікали!

І розказали — — Усе, що вважали на лісничівці...

З подивом прислухувався чотар до оповідання. Безмежна вдяка обвантажила його душу. Мовчки, гаряче стиснув у друге братні долоні.

— Та на наступ ще час — заговорив. — Ще за ясно. Скоро очунали б більшовики, коли б побачили таку горстку...

З пошаною глянули повстанці на досвідченого вояка...

А сумерк понурою плахтою вкривав звалища — — Метушня в селі стихала — — Замовкали й вистріли — — Певно уговкали більшовики свій наглий пере-
ляк...

Тиша із сутінню взялися за руки... І грізно, таємничо застигла в очікуванні...

З поміж хаток вибігли на майдан — — Два гуртки
більшовиків, кожний по кількадесять людей...

— Здайтеся! — гукнув командир в напрямі зва-
лиц.

Ніхто йому не відповів — — Мовчали руїни — —
Причаїлися — —

— Вперед! — блиснув командир шаблюкою.

Розбіглися армійці й, як галич, довгим шнуром
кинулися до наступу.

Мовчали руїни — —

Зраділи більшовики. Десь зникла тривога, що ро-
диться в душі вояка, коли летить з відслоненими
грудьми на незнане... Весело перекликуючись пусти-
лися наздогін — —

Враз затріскотів скоростріл — — Виплюнули зва-
лиця оловом — —

І змілася картина:

Спинилися наступаючі з несподіванки — — Заде-
ревіли на своїх місцях — — Тільки крики ранених опа-
м'ятали напасників. Безмежний переляк заволодів
більшовицькими душами. Кинувши кріси з божевіль-
ним поспіхом пустилися навітки.

Та даремно.

Скоростріл не змовкав — — Косив як завзятий,
ревний косар — — І не судилося ніодному армійцеві
врятувати життя... Власними тілами вимостили ши-
рокий шлях крізь майдан...

— Слава!! — загриміли звалища.

Мовчало село переповнене наїздниками, що, за-
тиснувши з люті зуби, ждали ночі...

XII

Звалища, в яких крилися повстанці з чотарем, стояли посередині майдану.

Перед війною була тут гарна хатина, в якій містилася сільська школа. Та, коли зірвався світовий буревій, учитель помандрував у салдати й згинув десь на чужині в обороні російського імперіялізму.

А біла хатина з часом посіріла, обдряпалася. Часто розташовувалося в ній вояцтво. Аж одної ночі рвучка буря зірвала солом'яний дах. Тільки тоді похилися стіни, як і рада з села, що часто оглядала звалища й сумовито похитувала головами. Та співчуття ради зовсім не поправляло відчайний стан школи. Поволі стіни стали розсипуватися, а долівка заростати бур'яном...

Місяць не сховався — — Непроглядна темінь спокійно розпиналася — — По селі таємничий шум — —

Пильно прислухалися до нього повстанці з чотарем — — Руки стискали гранати — —

— Чотарю, я піду на звіди... — заговорив Максим.

— Небезпечно — протестував чотар.

— Не бійтеся, для мене це іграшка! — і висунувся з поміж звалищ.

Не спиняв його чотар. Така розвідка була необхідна з огляду на пільму. А то підповзне ворог... Зрештою вже знав чотар проворність старого повстанця.

Обережно перебіг Максим просторий майдан і припав під низьким тином — — Скрізь тихо, вичікуюче — — Тільки з боку якийсь шум — —

— Це біля громадського дому... — догадався Максим.

І відразу збагнув заміри більшовиків. Громадський дім найближче лежав до звалищ, в яких крилися повстанці, то й напад звідтам найлегший...

Всміхнувся до себе старий. Це ж повстанці предбачали вже за дня, то й націлили в цей бік скоростріл...

Враз застиг і ще дужче притулився до тину — — Недалеко лунала тяжка, вояцька хода й притишена, російська мова — —:

-- Товарищу, а може не треба дальше?..

-- Ні, треба. Мусимо прилягти на самому краєчку майдана...

— До чорта, у них скоростріли!..

— Що ж діяти, командир гостро наказав...

Цей аргумент видно переконав арміяця, бо розмова затихла. За те хода гулом неслася. Городами на потемки не легко пробиратися, то ж що хвилини з уст більшовиків падав проклін.

Максим став обережно віддалятися з цього місця. Зрозумів положення. Більшовики тісним перстеном окружили звалища...

-- Гаряче буде... — промимрив старий. — Щоби отаман поспішив...

Котячою ходою став підкрадатися в сторону громадського дому. Там кишіли приготування...

— Пастой! — заверещав над ухом Максима не так грізний, як більше зляканий голос.

Припав повстанець до землі. Рівночасно рипнув вистріл і куля пронизливо просвистіла над головою Максима. На гомін вистрілу заметушилося в темряві. З усіх усюдів задудоніла земля — — Вихопив Максим із-за пояса гранату — —

— Пождіть, каторжні!

— Сюда! Сюда! — репетував більшовицький вартовий.

І кинулися гурмою в п'ятьму — —

— Де?! Куди?! — посипалися густі запити.

І зареготався Максим — — Ждав цього — — Закрутив гранатою й шпурнув у сторону вигуків — —

Сам, обернувшись на зап'ятках, пустився спокійною ходою в напрямі звалищ — —

За ним, як регіт месника, вибухла граната — — Ясною блискавкою розпанахала тьму — — Залізними зубами вгризлася в тіла більшовиків — — крик грози й болю розчавив тишу, що запанувала після розриву стрільна.

— Ось вам завдаток! — як визов кинув грімко Максим.

Видно почули вороги... Град куль посипався за Максимом — — Заскреготав скоростріл — —

Щільно припав повстанець до землі — — Щойно пізніше став повзти у напрямі руїн — —

— Максиме! Максиме! — кликав його занепокоєний голос чотаря.

— Наказ, пане чотарю! — затемніла постать Максима поміж звалищами.

— Я вже хотів йти за вами...

— Навіщо, чотарю! Ще той більшовик не вродився, якому судилося мене скінчити.

Гучний регіт розвеселив понурі звалища.

А ворог не спиняв пальбу. Густі кулі стали шугати між руїнами. Як товсті шпаки... Припали повстанці до своїх захистних становищ, а Максим спокійно розказав про свої спостереження.

— ...Якщо — закінчив, — отаман спізниться, то незavidно нам тут стане...

— То з цього виходить, що годі нам використувуючи п'ятому прокрастися з села — заговорив чотар.

— Годі не годі... — почав Максим, та враз стих.

Ясна, зіркосяйна ракет вихопилась з становищ більшовиків і лагідною дугою впала на майдан. Намить стало ясно, як в день... Заклопотано переглянулися оборонці звалищ — —

— Таки годі! — воркнув збентежено Максим, коротко закінчуючи перервану розмову.

А за першою ракетою вихопилися другі — —
Стрільба припинилася — —

— Це починається зовсім регулярна оболога — завважив голосно чотар.

— На щастя не знають наших сил, а за годину побачать...

Свіжа ракета різько освітила грізне обличчя Максима. Чотар, користаючи з менту ясности обкинув поглядом майдан. Довкола по краях під захистом садів товпилися темні, рухливі маси...

Задоволено всміхнувся Букатович:

— Вони великі сили виставили проти нас — поділився своїм спосередженням з товаришами.

— То гарно, й не зчуються, як злетить на них Сокил — підхопив один з повстанців.

А стріли поволі рідшали — — Стих пронизливий свист ворожих куль — — Піднялися повстанці з незручного положення. Стерпли члени тіла. А чотар надслухував — —

— Позір! — гукнув неспокійно.

Дивний шелест плив хвилею на звалища — —

— Каторжні! — закликав Максим. — Снопамі захищаються!

Зрозумів чотар хитрощі більшовиків. Щоб захиститись перед кулями, кожний армієць ніс наперед себе сніп соломи.

А шелест наближався — — Спокійно, колісково — — Як лан збіжжя під вечірнім леготом...

— Стріль! — гукнув чотар.

Закосив Максим скорострілом — —

— Беріть низько, Максиме, радив чотар — По ногах!

А шум побільшав — — Якось безладно, рвучко... Це більшовики кинулися бігом — —

— Гурр-а!!

Відкинули повстанці рушниці. Тільки Максим не відставав від скоростріла. Завзято, вміло кермував дулом.

— Хлопці, гранатами! — наказував чотар.

І відгородилися вогненною стіною від нападаючих. Часті розриви освітили майдан. Де-не-де запалилися снопи. Та більшовики вперто пхалися — — І собі взялися за гранати — —

Розірвалася одна над головами оборонців. Зойкнув один повстанець й похинився на купу звалищ.

В цім моменті впала друга граната. З пронизливим гурчанням почала поміж оборонцями пекольний танок. Задеревіли повстанці — — Затих скоростріл

Не надумувався чотар. Підскочив до смертельного стрільна, схопив і викинув його поза звалища.

— Слава!! — гукнули повстанці.

— Стріль! — крикнув чотар.

Засвітилися очі селян. Кинулися до оборони. Більшовики вже дерлися на звалища — — Задудніли приклади крісів об ворожі черепи. Замиготіли багнети. Та ворог більшав, напірав — —

Враз затих скоростріл і відчайний крик Максима пронизав вереск ворогів.

— Чотарю, набоїв нема!

Бракло й ручних гранатів...

— Смерть! — вдарило у мізок чотаря, що саме крісовим дулом відбивався від трьох армійців.

Також повстанців обскочили, як сарана поле... Поміж звалища пхалися щораз то нові вороги...

— Здайся! — гукнув червоний командир.

Враз на кінці села гомінкою луною заторохкотіли скоростріли — — Рвучке "Слава" понеслось широкою луною — —

Задеревіли більшовики — —

— Слава! — підхопили безсмертний клич оборонці й надлюдським зусиллям кинулися на червоних.

Грімким ударом розчавив чотар череп червоного командира.

— Слава!!

Нові вороги не з'являлися. В відчайному переполосі відскочили від звалищ.

— Помилуйте, браття!! — кинулися навколішки ці більшовики, які вже попалися між руїни.

Та повстанці не щадили. Немилосердно кололи зненавиджених ворогів.

Відітхнув чотар — —

— Чудо..! Чудо..! — прошепотів до себе, обтираючи спітнілі скроні.

А борня під селом зростала. Видно вспіли вже большевики опам'ятатися. Та буйне "Слава" не стихало...

— Це мої хлопці... — всміхався в душі чотар.

А звичайний наскок галичан почав набирати характеру великої битви. Гульня розривів все більшала.

Браз грімке "гурра" струснуло темрявою. "Слава" десь в нетрях ночі запало... Вогонь скорострільів при-тах...

— Пішли своїм звичасм в наступ... — догадувався чотар про хід боротьби.

І заспокоївся:

— Галичан так мало... На щастя ніч...

Дійсно не встояли галичани... Вистрілили віддалилися, рідшали... Максим з невисказаною втіхою потирав долоні:

— Хорошо! Хорошо!

— Що вам так сподобалося? — понуро спитав чотар.

— Слухайте, чотарю! Слухайте! — тасмничо наблизився Максим до Букатовича.

— Що ж такого?

— Чуєте, як гуде?..

Дійсно з протилежної сторони села щось наближалося з гулом — — Як мотор...

— Це самохід — пояснив Максим. — Цей, що ви, чотарю, здобули в комісара... На ньому повстанці...

Роз'яснилося обличчя чотаря.

— А це, — продовжував Максим, — що галичани відійшли, це пляново... Більшовиків треба в поле вивести... В селі годі... Це ж наше, рідне село...

З торохкотом перегнав самохід через майдан. За ним широкою розстрільною мчали верхи повстанці.

— Слава!! — прийняли їх оборонці звалищ.

— Слава!!! — відгукнулися повстанці.

За хвилину зникли в нічній тьмі. З розстрільної відпав один вершник і спрямував до звалищ.

— Чотарю! — закликав вершник альтовим голо-
сом.

Вибіг чотар напроти:

— Слава!

І притиснув руку дівчини до уст — — Горяче,
вдячно...

Спасибі, Соню...

Саме місяць сходив — — Усміхнено, ясно...

А два погляди глибоко заглянули собі в душі — —
І злучилися уста...

— — — — —
Широко розляглась каскада крісового реготу — —
За селом...

Отямилася Соня й сповістила з безкрайною вті-
хою:

— Коханий! Наші вже тут! Галицька кіннота! З

двісті шабелъ! Тепер з моїми повстанцями добивають більшовиків!

Подивися на неї чотар — — Не розумів...

— Більшовицький фронт зломаний! — пояснила Соня. — Наші зайняли вже Бердичів! Тепер на Київ! Чуєш, на Київ!!

Не надумуючись скочив Букатович на коня й посадив перед себе Соню.

— Гей!

І полинули в напрямі борні — —

— Якби тебе була не застала живим, то...

Зіниці Соні грізно блиснули:

— То що? — питали ясні очі чотаря.

— Тисячі ворогів не відкупили б тебе!

Кріпко притиснув чотар в'юнке тіло дівчини до себе — — І вдивляючись у палкі зіниці:

— Гей!!

— — — — —
А в селі почалася розправа...

Селяни, що досі сиділи, як миші в норі, почали вилазити з хат — — Вмить збагнули обставини... Десь взялися кріси...

І застогнали червоні кати — —

Не було для них рятунку...

А місяць линув по безкрайному небосхилі й мрійливо всміхався...

XIII

— Позір! — гукнув сотник Омелян Верхола на своїх кавалеристів.

Випрямилися стрункі, плечисті постаті — — Над

головами, на довгих списках рвучко тріпотіли прапорці — — А коні, як змії...

— До побачення! В Києві! — післав за ними чотар.

Блиснули шаблюками — —

Аж сонце здригнулося...

Довго ще гляділи за ними — — Як зачаровані...

За звитяжцями — —

— Соню...

Любляче, глибоко зазирнула у вічі Букатовича.

— ...Коли у нашій країні не стане вже ворога, тоді стрінемося в Києві — —

Всміхнулася променисто — —

— Іди! До перемоги! — гаряче прошепотіла.

А в селі заграла трубка — — Широкою сурмою розплилися згуки — —

— В похід!.. В похід!.. В похід!..

Рам'я при рам'ю пішли коханці в село. Багатий килим левади м'яко стелився під ногами. Скромні незабудьки покірно клонилися голубими голівками — —

І зірвала їх Соня — — І заквітчала сталевий шолом вояка — —

— До слави, любий...

І притулилася в обійми — —

— А з тобою що буде, Соню? — спитав чотар.

— Зі мною?.. Ще кілька днів тут побуду... Майно своє, землю селянам віддам... Це їхнє... Собі тільки садок залишу... Там могили... А потім в галицький шпиталь... За сестрицю...

Пестливий вітрець розвіяв дівочі кучері — — По-над головами жайворонків тріпотався — — А трубка не стихала. Розливаючи звуки вимережала вояцьку долю...

...В похід! В похід!

...У бій! У бій!

...Завзятуший, немилосердний!..

...За волю!

— Чотарю... — несміливо приступив Максим. Задержався Букатович. Приязно витягнув праву руку до старого повстанця.

— Прощайте, Максиме!

Та повстанець замнявся. Опустив додолу голову.

— Я... пане чотарю, хотів просити вибачення...

— Вибачення?! — здивувався чотар. — Завіщо?

— Я вас нагасм бив...

Роз'яснилося чотареві, і схопив добрячого селянина в обійми.

— Максиме, що вам! Ви ж мене цією штукою врятували від смерти! Певної смерти!

— Так.. Але всежтаки...

— Годі, старий! — перебив йому чотар. — От, почоломкаймось.

Аж прослезився Максим:

— Прощайте, чотарю... З Богом ідіть... До побіди!..

— Максиме... — нахилився до нього чотар. — Максиме, стережіть мені "її"...

Хитро всміхнулося добряче обличчя. Моргнули брови.

— Як ока в голові! — присяг гаряче.

Ще раз стиснув чотар правицю повстанця й спішною ходою попрямував на майдан.

Люблячим, батьківським поглядом стежив за ним Максим — —

— Діти мої!..

На майдані стояли... Гранітною, гордою лавою... На боці селяни з подивом приглядалися — —

— Як германи..! — неслися перешіптування.

Гурток парубків заздрісно насупився — —

— Якби нам такими... — воркнув сміливіший гарче бажання.

— Петре, — підхопив другий, — а може б так...

І рішилися. Заступили чотареві дорогу — —:

— Прийміть нас! Ми молоді, сильні!.. І ми хочемо такими бути!..

Глянув чотар на свою сотню — — Маленька, пошарпана в боях...

— Гаразд! — згодився. — Ставайте в ряди!

Вмить виповнили хлопці наказ. Гордо стиснули в руках кріси.

Прихильно похитали старі батьки головами — —

— Ідть, хлопці, ідть... Вас треба... А добре воюйте... Не наробіть сорому...

Тільки десятник Кирпатий воркотів незадоволено.

— Як ти став! — накинувся на одного парубка. повертаєшся! Тфу! Як віл в загороді!..

— Позір! — гукнув чотар. — Сотня ходом руш!

Рванулися.

Як орли!..

До лету!

Загреміли прощальні сальви — — Це повстанці...
У вузьких вуличках села посипались квіти — — Густо,
ярко вкрили шлях — —

Слава!! — видзвонювали дівочі голоси.

— До перемоги!!

Широкою луною розплилися церковні дзвони — —
Як гімн... І вдарили дзвінки згуки об небосхил... Під-
летіли до сонця волі...

— Вперед! Вперед!

— — — — —
З левади хустина маяла — —

Притиснув чотар пальці до сталевого шолому...

**
**

Щойно під вечір добився чотар зі своїм відділом
до Бердичева. Скрізь по вулицях маяли жовто-бла-
китні прапори. Гул вільного життя роївся над містом.

— Де розташувався штаб? — спитав чотар про-
ходячого старшину.

— Ось, цей просторий будинок — показав запита-
ний на кінець довгої вулиці.

— Спасибі.

— — — — —
Війшов — —

Рівною, твердою ногою —

Струнко напрувся — —

— Пане полковнику, чотар Букатович голосить
слухняно, що друга сотня першого пробоевого куріня
виконавши своє завдання жде дальших наказів!

Широко розкрилися очі полковника. Схопились з-за столів старшини.

— Ви, чотар Букатович? — спитав, не довіряючи своїм очам, полковник.

— Я, пане полковнику!

І загули старшини — — Роєм обступили чотаря — —

— Розповідайте!.. Розповідайте!..

— Ми вас втраченим рахували!..

— Гаразд, панове товариші — згодився Букатович. — Тільки сотню десь приміщу.

Віддав поклін — —

Обернувся на зап'ятку й рівною ногою вийшов за двері.

XIV

І розчавили більшовицьку грозу.

Потужними клинами врізалися в червоне тілице східньої потвори. Розпоролі її, наче стару свитку.

Галичани!

Бездольні прогнанці!

І оторопіла з подиву Європа.

— Eviva!!

В тихих, безпечних кімнатах заходу мережалися казки про Велитнів Духа...

...потужні, дужі — —

...закуті в залізо — —

...в руках обоюдні, пламенні мечі — —

...Галичани — —!

...меч скривавленого сходу — —

І грянув світ усіми мовами:

— Слава!!!

Львів, 21 лютого 1929 року

Ваші заваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

ВИДАННЯ

КЛЮБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

ДО ТЕПЕР ПОЯВИЛИСЯ, В І СЕРІЇ:

- 1—2) О. Гай-Головко: "ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ" — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
- 3—4) В. Чапленко: "ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ" — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 5) Іван Смолій: "КОРДОНИ ПАДУТЬ" — повість, один том. Ціна \$1.50.
- 6) Юрій Тис: "ШЛЯХАМИ ВКІВ" — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 7) Л. Мосендз: "ЛЮДИНА ПОКІРНА" — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
- 8—9) Рекс Біч: "ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ" — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 10—11) Василь Радич: "МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК" — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
- 12) Микола Гоголь: "СТРАШНА ПОМСТА" та інші оповідання. Ювілейне видання з приводу 100-річчя смерті письменника. Ціна \$1.50.

У ДРУГІЙ СЕРІЇ ВИЙШЛИ:

- 13—15) С. Черкасенко: "ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ", роман з козацьких часів, 3 томи. Ціна \$4.00.
- 16) І. Лобода: "ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ", роман з фінляндсько-більшевицької війни, 1 том. Ціна \$1.25.
- 17) С. Васильченко: "НОВЕЛІ", один том. Ціна \$1.25.
- 18) В. Бірчак: "ПРОТИ ЗАКОНУ", історична повість з княжих часів. Ціна \$1.25.
- 19) Юрій Тис: "МАРКІЗА", істор. опов. Ціна \$1.25.
- 20—21) В. Лопушанський: "ПЕРЕМОГА", повість з визвольної війни, 2 томи. Ціна \$2.50.
- 22—24) Сава Криlach: "САМОСТІЙНИК", повість, 3 томи. Ціна \$3.75.

ДАЛЬШІ ВИПУСКИ ДРУКУЮТЬСЯ. ДРУГА СЕРІЯ БУДЕ МАТИ ТАКОЖ 12 КНИЖОК.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВИДАННЯ КЛЮБУ. ПЕРЕДПЛАТА НА II-ГУ СЕРІЮ ВІНОСИТЬ В КАНАДІ І ЗДА \$9.00. В ІНШИХ КРАЇНАХ \$10.00.

Замовлення просимо посилати до:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.

278 Bathurst St.,

Toronto, Ont., Canada.

